

*Національний музей історії України
Галузевий Державний архів Служби безпеки України
Департамент культури, туризму, національностей та релігій
Запорізької обласної державної адміністрації
Комунальний заклад «Запорізький обласний краєзнавчий музей»
Запорізької обласної ради*

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВНОГО ГЕРБА УКРАЇНИ

Каталог виставки
23 серпня – 23 вересня 2018 р.

Запоріжжя
2018

УДК 94(477)
І-89

Друкується за рішенням Вченої ради Запорізького обласного
краєзнавчого музею. Протокол № 3, від 15.10.2018 р.

Редакційна колегія:

Васильчук Г. М., доктор історичних наук, професор; Козиряцька С. І., старший науковий співробітник ЗОКМ; Лиман І. І., доктор історичних наук, професор; Ляшко С. М., кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник; Мільчев В. І., доктор історичних наук, професор; Мордовської М. М., директор Запорізького обласного краєзнавчого музею; Мороко В. В., кандидат історичних наук, Заслужений працівник культури України; Мурзін В. Ю., доктор історичних наук, професор, Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки; Попандопуло З. Х., завідувачка відділу історії краю ЗОКМ; Чайка О. В., старший науковий співробітник ЗОКМ; Шаповалов Г. І., доктор історичних наук, професор (голова ред. кол.).

Рецензенти:

Дедков М. В., кандидат історичних наук, професор, Запорізький національний технічний університет; Ковальова І. Ф., доктор історичних наук, професор, заслужений професор, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара; Турченко Ф. Г., доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, Запорізький національний університет.

*При передруку чи іншому використанні матеріалів каталога
посилання на джерело обов'язкове.*

І-89 Історія державного герба України: Каталог виставки в Запорізькому обласному краєзнавчому музеї / Голова редколегії Г. І. Шаповалов. – Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2018. – 60 с., ілл.

Каталог виставки «Історія державного герба України» до 100-річчя Української революції 1917 – 1921 рр., що експонувалася у Запорізькому обласному краєзнавчому музеї 23 серпня – 23 вересня 2018 р.

Видання розраховане на фахівців-науковців у галузі геральдики та суміжних спеціальних історичних дисциплін, архівних, бібліотечних, музейних працівників, викладачів шкіл та вишів, студентство та широкий загал пошанувачів історії державного герба України.

УДК 94(477)

© Оригінал-макет: ПП «АА Тандем», 2018.

© Автори статей, 2018.

© Фото: М. М. Мордовського, В. А. Лінікова, 2018.

Михайло Мордовської
директор Запорізького обласного
краєзнавчого музею

ПЕРЕДМОВА

Виставка «Історія державного герба України» є очікуваним продовженням науково-просвітницького мега-проекту, що реалізується в Запорізькому обласному краєзнавчому музеї вже майже тридцять років. Системною і послідовною багаторічною науковою роботою авторів виставки доведено, що історія українського герба починається разом із появою культових символів тризуба, якоря та хреста-якоря ще в античності у морських народів Середземномор'я. Простежена тяглість хрестово-якірної тризубої сакральної символіки від Боспорського царства до ранньохристиянської історії українських земель. Встановлено запозичення святокліментівської хрестово-якірної символіки із Корсуня до Києва під час хрещення Русі. Доведена стала присутність її у духовному житті українців та у їх боротьбі за державність і незалежність, у якості одного із головних сакральних символів у вигляді хреста-якоря або як тризуба поєднаного з хрестом, в усі періоди історії України.

Досі ці найновітніші історичні відкриття, у надзвичайно важливій і актуальній для становлення сучасної української державності царині, музей доносив суспільству організовуючі стендові виставки, які експонувалися у всіх музеях Запорізької області і в багатьох музеях України. Стендова виставка «Історія державного герба України», яка вперше побачила світ у травні 2011 року у На-

ціональному музеї історії України, сьогодні експонується у Бахмутському краєзнавчому музеї Донецької області. За цей час проект реалізовувався також через організацію обласних семінарів, участь у круглих столах та конференціях, проведення відкритих лекцій, видання монографій, методичних посібників і статей, активну присутність авторів у мас-медіа та інші форми як музейної, так і науково-просвітницької роботи.

І, нарешті, організована виставка про історію герба України лише з музейних артефактів! Проведення у Запоріжжі саме такої виставки про Тризуб, присвяченої 100-річчю Української революції 1917 – 1921 рр. (Указ Президента України від 22 січня 2016 р. № 17 «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917 – 1921 років») відбулося напередодні Дня Незалежності України.

Виставка відбулася завдячуючи тому, що до її організації долучилися багато організацій і приватних осіб. Виконуючи приємний обов'язок висловлюю слова подяки Голові Служби безпеки України Василю Грицаку, директору Галузевого державного архіву СБУ Андрію Когуту (м. Київ), Генеральному директору Національного музею історії України, Заслуженому працівнику культури України Тетяні Сосновській (м. Київ), директору Волинського обласного краєзнавчого музею, Зас-

луженому працівнику культури України Анатолію Силюку (м. Луцьк), Генеральному директору Національного заповідника «Хортиця» Максиму Остапенку (м. Запоріжжя), Директору Нікопольського краєзнавчого музею Олександрю Кушніруку (м. Нікополь), колекціонеру і науковцю Олександрю Алфьорову (м. Київ), меценату і благодійнику Дмитру Пірклу (м. Київ), директору Громадського історико-етнографічного ставрографічного Музею Хреста Віктору Векленку (м. Дніпро).

Особливу роль у реалізації проекту відіграли його автори і куратори Олександр Белов і Георгій

Шаповалов. Завдячуючи їх невичерпній енергії, професійній самовідданості та твердій громадянській позиції ця виставка відбулася.

Слова вдячності адресую також співробітникам Запорізького обласного краєзнавчого музею, які забезпечували науково-організаторську та технічну роботу Зої Попандопуло, Володимиру Лінікову, Феліксу Пересипкіну, Ользі Чайці, Світлані Козиряцькій, Андрію Шевцову, Наталії Ларіній, Андрію Антонову, Ігорю Сластененку, Віталію Ларіну, Людмилі Лініковій. ♦

ІСТОРИЧНИЙ НАРИС

ЯК ФОРМУВАЛАСЯ І ВТІЛЮВАЛАСЯ ІДЕЯ ДЕРЖАВНОГО СИМВОЛУ РУСИ-УКРАЇНИ – ТРИЗУБА

Унікальність виставки, ідея якої належить директору музею Михайлу Мордовському, полягає у тому, що вперше в Україні музейними засобами, експонуванням старожитностей античності, раннього середньовіччя, Київської Русі, Великого князівства Литовського, доби козацтва, артефактів ча-

сів Української Народної Республіки, Української повстанської армії, Майдану і АТО унаочнюється тяглість історичних подій і процесів пов'язаних із виникненням, становленням і вкоріненням в українську народну духовність тризубого герба, як національного символу Віри і Надії.

СВЯЩЕННІ ТРИЗУБИ І ЯКОРІ – СИМВОЛИ АНТИЧНОГО СВІТУ

Тризуби і якорі з найдавніших часів вважалися священними предметами. Тризуб в руках головних богів Давньої Греції був головним символом могутньої влади. Якір, так само, у зв'язку із його особливим призначенням – рятування життя мореплавців, з найдавніших часів і протягом тисячоліть мав сакральне значення. Це проявилось у спорудженні спеціальних храмів і святилиць для культових приношень якорів та їх вотивів, у виготовленні численних монет із зображеннями тризуба і якоря, в появі магічних охоронних тризубих якоревидних знаків-символів, тощо.

Обожнення якоря обумовило появу у середземноморсько-чорноморському басейні зображення символу «хреста-якоря» ще у VII – V ст. до н. е. Вважаємо, що це було пов'язано із винайденням дворогого корабельного якоря. Тризубоподібна конструкція такого якоря з'явилась у приморських цивілізаціях Південно-Східної Азії у II тис. до н. е. У басейнах Середземного та Чорного морів дворогі якорі почали використовувати з XII ст. до н. е.

Основними деталями такого якоря є вертикальне веретено з горизонтальними рогами в нижній частині і штоком у верхній. Шток кріпиться поперек веретена у верхній частині під кутом дев'яносто градусів відносно рогів. Він забезпечує повну вірогідність перевертання якоря на ґрунті і зайняття ним правильного положення для утримання корабля на місці.

Добре відомо про використання в античний час, як храмових приношень, вотивних фігурок у вигляді риб, дельфінів і наконечників для стріл тощо. Одночасно ці вотиви виконували функції грошей і використовувалися у обмінно-торговельних операціях. Знахідки подібних вотивів із зображеннями якорів відомі у середземноморсько-чорноморському басейні. Це, зокрема, стріли-монети VII – V ст. до н. е. із приватної колекції відомого нумізмата Ставрї Топалова, що знайдені на чорноморському узбережжі Болгарії. Їх лицева сторона – аверс, імітує бронзовий наконечник стріли для лука. На зворотній стороні відліті зоб-

раження дворогих якорів. Такі стріли-монети виготовлялися у грецькій колонії Аполлонія Понтіка на західному узбережжі Чорного моря. На це вказує літера «А», яку іноді зображували на реверсі стріли-монети поруч із якорем. Саме на таких монетах-стрілках зустрічаються символічні зображення якорів, але із суттєвою зміною їх реального вигляду. На них якірні шток і роги розміщені паралельно, тобто в одній площині, тоді як насправді їх співвідношення є перпендикулярним. Ця умовна зміна призвела до того, що шток, перехрещуючись із веретеном у верхній частині зображення, утворили знак хреста, а разом з рогами якоря внизу – символ хреста-якоря.

Особливо цікавим виглядає зображення якоря на стрілі-монеті, знайденій біля міста Варни (Болгарія). Цей античний артефакт при довжині 26,5 мм та ширині 9,3 мм, має на реверсі реалістичне зображення дворогого якоря. Воно є унікальним, позаяк окрім хреста, утвореного штоком, вище нього на веретені вміщено ще один додатковий хрест. Разом вони утворюють символ, який у християнстві отримає назву «подвійний або патріарший хрест».

Описані символи є одними із перших відомих зразків поєднання «хреста» і «якоря» у єдиний символ – «хрест-якір», що, підкреслимо, датується архаїчним періодом античного часу. Це найбільш ранні дохристиянські зображення сакрального символу хреста (солярного знаку сонця), який увінчує якір. Він об'єднав разом два

прадавніх символи: символ життєдайного сонця – хрест і символ надії на спасіння – якір. Винайдення саме такого духовного символу у середовищі середземноморсько-чорноморської таласократичної античної цивілізації було цілком природним і закономірним явищем часу.

У V ст. до н. е. в Греції з'явилися вже справжні монети із зображенням божественних символів влади тризуба, якоря та хреста-якоря. Перші монетні двори знаходилися при храмах, які, звісно, впливали на символіку монет. Символи священних тризубів та якоря-рятівника були одними з перших монетних зображень. Одні з перших монет із якорями у значній кількості карбувало у V – IV ст. до н. е. вже згадуване місто-порт Аполлонія Понтіка. На них дуже реалістично зображені дерев'яно-свинцеві корабельні якорі у вигляді хреста-якоря. Пізніше символи тризубів, якорів та хрестів-якорів стають дуже популярними. В III ст. до н. е. – II ст. н. е. вони прикрашають монети Греції, Риму та Боспорського царства в Криму. Багато античних богів зображувалися на монетах і у творах мистецтва разом із символами влади тризубами або якорями. Перша вітрина в експозиції виставки демонструє золоті і мідні монети царів Боспорського царства в Криму Реметалка, Рескупоріда II, Рескупоріда IV, Рескупоріда V із зображеннями саме таких божественних символів влади – тризубів. Поруч виставлено срібний перстень IV ст. із зображенням тризуба і дельфіна на гранатовій вставці.

ХРЕСНИЙ ЯКІР СВЯТОГО КЛИМЕНТА РИМСЬКОГО

Від появи християнства і до IV ст. головними його символами були зображення голуба, риби, якоря, корабля і монограми Ісуса Христа. Саме ці зображення знайдені в ранньохристиянських похованнях у римських

катакомбах і в розписах храмів. О. С. Уваров у своїй відомій праці «Християнська символіка» зауважував, що символ якоря передував зображенню корабля і характеризується як «ознака перших століть».

Культовий християнський символ тризуба та хреста-якоря здавна ототожнюється з ім'ям Святого Климента Римського. Святий Петро особисто висвятив Климента в єпископи Риму. Після мученицької смерті апостола Петра Климент став римським єпископом (92 – 97 рр.) і розгорнув активну пастирську діяльність – як організаційну, так і євангельську. Добродіє життя, милосердя і молитви Климента направили до християнства багатьох римлян. Під впливом його молитов християнську віру прийняли кілька відомих римських родин. Одного разу, у день Воскресіння Ісуса Христа, Климент охрестив відразу 424 римлянина. Імператор Риму Домініан звинуватив Климента в непошані офіційних язичницьких богів і 97 р. заслужив його до каменоломень Криму.

У Криму Климента разом із двома тисячами інших християн відправили на каторжну працю в каменоломні неподалік літописного Корсуня (Херсонесу Таврійського). В заслання святой Климент зустрів багато вірних християн, допомагав їм у тяжкій праці, творив дива. Він продовжував активну пастирську діяльність, навіртаючи до християнства як каторжан, так і мешканців Криму – греків, скіфів, таврів. За час його перебування в Криму було збудовано сімдесят п'ять християнських церков, значно збільшилося число християн і навіть зруйновано знамените поганське святилище на мисі Партеніон.

За такі діяння імператор Траян у 101 р. наказав стратити Климента. Його прив'язали до залізного корабельного якоря, вивезли на човні в море і втопили. За легендою присутні на страті християни у молитвах благали дати їм можливість поховати Климента за християнським звичаєм. Сталося диво – море відступило від берега і вони знайшли тіло Климента на скелі, що зовні нагадувала храм. Поруч із тілом страченого Климента лежав і якір.

За церковним переказом щорічно в день мученицької кончини святителя (за григоріанським

календарем – 23 листопада, за юліанським – 8 грудня) дивне явище повторювалося, і впродовж тижня паломники мали змогу відвідати гробницю Климента. В кінці четвертого століття Римська Церква визнала папу Климента I святим мучеником.

Про відвідування гробниці св. Климента в Херсонесі розповідає архиєпископ Феодосій, який в VI ст. ходив паломником на Святу Землю. Місце кончини святого, за свідченням Феодосія, було в ті часи надзвичайно шанованим. Про Херсонес він пише, як про один із важливих пунктів на шляху до Єрусалима. «... також місто Херсон, – пише Феодосій, – що біля моря Понта; там перетерпів муки святой Климент; гробниця його в морі, де було кинуте його тіло; цьому святому Климентові був прив'язаний на шийку якір, і тепер у день його пам'яті весь народ і священники сідають у човни, і, коли припливають туди, море висушує шість миль, і на місці, де перебуває гробниця, розкидаються намети й споруджується вівтар, і протягом восьми днів відбуваються там Літургії, і Господь робить там багато чудес: виганяють бісів, і якщо хто з одержимих отримає можливість доторкнутися до якоря й доторкнеться, то враз зцілюється».

Описане величне дійство відбувалося щороку протягом більше семисот років. Чутки про дива біля мощів св. Климента та про його чудодійний хресний якір від берегів Чорного моря сягали далеких країн Заходу і Сходу. Християнські прочани з надією на зустріч зі святими мощами звідусіль прибували до Херсонесу. Але з часом море перестало відходити і відкривати святиню. Це призвело до тимчасового забуття життя, діянь та мученицької смерті св. Климента. З плином часу, внаслідок послаблення християнського просвітництва, паломництво до гробниці зменшувалося, а згодом припинилося. Місцезнаходження мощів було зовсім забуто. До IX ст., за повідомленням римського священника Настасія Бібліотекаря, спогади про

св. Климента зникли з пам'яті жителів міста, і розпити про місце його поховання викликали недовіру й глузування.

Біля 861 р., за часів візантійського імператора Михаїла, Херсонес відвідали рівноапостольні Костянтин (Кирило) та Мефодій. Вони мандрували із церковно-політичною місією і пропагували слов'янський переклад Біблії. Довідавшись про призабуті мощі св. Климента, брати організували їх пошуки. Разом із прибулими з Константинополя священиками, єпископом Херсонесу Георгієм, у супроводі мешканців Херсонесу Кирило та Мефодій пішли на берег Чорного моря у надії віднайти мощі святого. Але море не відступало. Тоді після заходу сонця всі сіли у човни та відпливли від берега. Перебуваючи у морі, всі співали псалми та славили у молитвах святого Климента. Опівночі 30 січня 861 р. морські глибини засяяли і, як диво, на їх поверхні «з'явилась чесна глава, а потім і всі мощі святого Климента разом із якорем, знаряддям смерті мученика».

Віднайдені святі мощі підняли в корабель і урочисто з великою честью хресною ходою перенесли у Херсонес в церкву Святих Апостолів. Частину мощів св. Климента солунські брати принесли до Риму, коли були покликані туди 866 р. папою Адріаном II. Святих братів зустрів сам папа з усім своїм кліром і городянами, які із запаленими свічками вийшли назустріч святим проповідникам. За переказами під час зустрічі мощів св. Климента, віднайдених біля Херсонесу, відбувалися численні чудесні зцілення. Саме тоді папа римський Адріан II затвердив літургію слов'янською мовою у церквах.

У Римі св. мощі в церкві Св. Климента знаходяться й досі у спеціально побудованій базиліці Святого Климента. Там зберігається мозаїка XI ст. із зображенням святого із засобом його страти (якорем) у руках разом із святим апостолом Петром.

Присутність мощів св. Климента в Римі сприяла шануванню св. Климента в Європі, а особливо на Балканах серед слов'ян. Саме тоді св. Кирило і Мефодій отримали дозвіл розповсюджувати слов'янські церковні книги і проводити богослужіння слов'янською мовою. Іван Франко, який ґрунтовно дослідив це питання у роботі «Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії ранньохристиянської легенди» (1906 рік), зазначив: «згадка про принесення мощей святого Климента до Рима назавсідги і нерозривно зв'язана з першим виступом слов'янського писаного слова на всесвітню арену, з першим затвердженням його рівнорядності... з культурними мовами Європи».

Віднайдення мощів св. Климента повернуло Херсонесу честь і славу володіння християнською святинєю. У місті відроджується поклоніння святому Клименту та його хресному якорю. Це сприяло розквіту міста Херсонеса як центру розповсюдження християнського вчення не тільки в Криму, а й у Європі. В цей час в місті будуються нові церкви, прикрашені зображеннями хрестів-якорів.

Є підстави вважати, що св. Климента було страчено через утоплення залізним дворогим якорем який нагадує перевернуту латинську літеру «Т». Дослідники називають їх якорями Т-подібного типу і вони були найпоширенішими у басейнах Середземного та Чорного морів. Деякі вчені припускають можливість їх використання вже у I ст. н. е. Знахідки таких якорів під час розкопок будівель портової частини Херсонесу дозволили припустити, що ними користувалися аж до XIV ст.

На виставці на подіумі між вітринами № 1 і № 2 експонується середньовічний якір саме такої конструкції знайдений запорізькими гідрархеологами у 1974 р. в Дніпрі біля острова Хортиці неподалік поселення часів Київської Русі.

У XI – XIV ст. в Херсонесі (Корсуні) виготовлялися монети із монограмами у вигляді

якорів і хрестів-якорів. Нещодавно зроблено припущення, що ці якоревидні монограми пов'язані з поклонінням місцевому святому, культ якого мав значний вплив на життя міста. Такий вплив на життя херсонітів мав культ св. Климента. Саме перші літери латинських слів Климент – «С» і папа – «Р» і утворюють тризубу монограму у формі якоря – предмета, яким стратили св. Климента. Одна з таких мідних «якореподібних» херсонеських монет XIII ст. експонується на виставці у другій вітрині під № 4.

Св. Кирило в лютому 869 р. після приїзду до Риму помер там і був похований у базиліці Святого Климента. Місіонерські справи брата продовжив св. Мефодій. Він був висвячений на архієпископа Моравії і Панонії і 870 р. повернувся до Панонії. Багато подорожуючи Великоморавською державою, св. Мефодій хрестив народ, призначав свя-

щеників із слов'ян. Близько 874 р. мощами святого Климента він охрестив чеського князя Боривоя, його дружину та двох синів. Мефодій провів у Чехії близько року, освятив тут перші християнські храми й призначив для них кілька священників. Тому св. Климента вважали патроном слов'янської літургії в Моравії і в Богемії.

Пам'ять про ті події зберігається на чеських землях у назві стародавнього центру Праги – Климентіум та гори св. Климента у Великій Моравії. Та особливо цікавим і важливим є те, що у XI ст. моравські князі Олдржих і його сини Бржетислав I та Спитігнев II карбували монети-динари із зображенням св. Климента і хреста-якоря. Сучасні чеські нумізмати в описах символу хреста-якоря на цих монетах послуговуються терміном «святотриментівська перехрещена котва (якір)».

КНЯЖІ ГЕРБИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Найдавнішими князівськими символами в Київській Русі були двозуб та тризуб. Ці язичницькі символи були державними знаками князівської династії Рюриковичів. Відомо, що князь Святослав Ігоревич використовував у якості особистого знаку двозуб.

23 – 26 серпня 2018 р. печатку київського князя Святослава Хороброго у Запорізькому обласному краєзнавчому музеї презентували представники ГО «Національний корпус». Ця визначна подія відбулася у рамках виставки «Історія державного герба України». Ще два роки тому українська реліквія перебувала у приватній колекції російського археолога, який наприкінці 1970-х років брав участь у археологічних розкопках у Києві, на місці княжого палацу. Представити князівську печатку до Запоріжжя приїхав кандидат історичних наук, науковий співробітник інституту

історії України Національної академії наук України, ведучий Національного радіо, керівник громадської кампанії «Пам'ять Нації» Олександр Алфьоров.

Печатка представляє собою свинцевий диск розмірами близько 3 см. На обох сторонах печатки зображено двозуб – особистий символ Святослава. Саме цей символ став праобразом сьогоденного герба України. На одній стороні печатки залишились літери АРХО, що є частиною грецького слова «архонт» – тобто князь. На іншій стороні лишились літери СФЛА – це середня частина імені Святослав, яке в грецькій мові звучало як «Свендосфлавос». Вздовж печатки, всередині є канал для шнура. Такі печатки привішувались до документів на шнури або стрічки і від того мають ще назву «вислі печатки». Ними завіряли грамоти, або ж скріплювали листи.

Тризуб був державним знаком його сина князя Володимира Святославича. Проте, коли він вирішив прийняти християнство, то взяв до уваги місіонерську діяльність св. Кирила і Мефодія на слов'янських землях та розквіт християнства у Криму, а особливо у Корсуні (Херсонесі).

1030 років тому, у 988 році, князь Володимир Великий здійснив морський похід та завоював Корсунь. Саме там він охрестився та обручився із візантійською цесарівною Анною. Біля головної святині Корсуня, мощів св. Климента та його хрестного якоря, князь Володимир прийняв нову віру. Перебуваючи у Корсуні, князь збагнув велич життя і смерті св. Климента. Літопис повідомляє, що, повертаючись у Київ, Володимир взяв «... мощі святого Климента і Фіва, ученика його, узяв також начиння церковне [й] ікони на благословення собі». У Києві на мощах священномученика Климента Римського була закладена перша християнська церква – Десятинна.

Чому так сталося? Чим керувався Володимир Великий?

Особа св. Климента Римського, на наш погляд, якомога повно відповідала умовам, поставлених перед собою Володимиром Великим завдань – позиціонувати свою державу як християнську, визнану у Західному та Східному світі. Володимир Великий знав та шанував особу Святого Климента Римського – священномученика, мужа апостольського, сподвижника святих Петра і Павла, автора 70-и Апостольських правил, які регулюють питання церковного життя, які у ті часи рівно шанувалися Римською та Константинопольською християнською церквою.

Зауважимо, також що найдавнішими джерелами для канонізації християнських святих є так звані «проконсульські акти» – римські судові протоколи щодо християн, які, за розпорядженням імператора Костянтина, зберігалися в усіх великих містах імперії. Св. Климент Римський мав

безпосереднє відношення до фіксації таких судових рішень, призначивши сім дияконів для спостережень за цими судовими процесами в певних районах Риму. Пізніше ці записи (*passio*) були поєднані з мінологами та розміщені за днями римського календаря, що склало основу майбутніх канонізованих місяцесловів.

У цьому контексті намагання Володимиром Великим легітимно отримати мощі священномученика Св.Климента Римського не було другорядним. VII Вселенський (II Нікейський) собор у 787 р. визначив «... якщо деякі храми посвячені без святих мощів мученицьких, то визначаємо: най буде звершене у них положення мощів із звичайною молитвою. Якщо будь-який єпископ посвятить храм без святих мощів: нехай буде відлучений як такий, хто порушив церковні заповіді». Цей собор був останнім, рішення якого визнані православною та католицькою церквою. Вони не тільки оприлюднювалися вищим зібранням ієрархів християнської церкви (III Вселенський собор, правило I), але і вводилися у дію імператорськими указами, якими соборним правилам надавалося статусу державних законів.

З точки зору канонічного права, а саме рішень Вселенських соборів щодо побудови храмів виключно на мощах святих, можливості вибору Володимиром Великим місця для кафедрального собору у Києві були досить обмежені. Відомо, що у 944 році у Києві існувала церква св. Іллі (Свято-Іллінська церква на Подолі), в якій Ігор уклав відому угоду з Візантією. Але християнська традиція не знає мощів св. Іллі Пророка, який був живим взятий на небо, залишивши своєму учневі Єлісею лише реліквію у вигляді верхнього одягу. Нічого не відомо і про будь-які мощі у церкві св. Миколая, спорудженої у Києві на могилі Аскольда наприкінці IX ст. Це ж стосується і ірландських місій, які у той час перебували у Києві.

Тому символікою Київської держави за часів Володимира Великого було обрано символи мучеництва св. Климента Римського: хрест-якір (тризуб), що дозволяло позиціонувати її у складному і суперечливому для Європи IX ст. і наступних часів. Це наочно засвідчено у пам'ятках нумізматики: карбування власної монети Володимиром, Ярославом та їх нащадками було скоріше політико-династійним, ніж економічним актом.

Таким чином князь Володимир Великий продемонстрував Заходу і Сходу, що поділяє загальні цінності християнства та готовий до всебічної співпраці з владою держав християнського світу: світською та духовною. Водночас на християнських засадах він заклав світоглядні та духовні основи національного державотворення, використовуючи погляди св. Климента для об'єднання людності українських земель навколо ідеї триєдності світобудови та змісту, який ранніми християнами вкладався у зображення хреста-якоря.

Охрестивши Русь князь Володимир додав до свого знаку тризуба інвокаційний хрест, як символ долучення Київської Русі до родини європейських християнських країн. Так з'явилося зображення тризуба з хрестом над центральним зубом. Згодом аналогічний символ, поєднаний із зображенням хреста, викарбовували не лише на монетах князя Володимира, а й Ярослава Мудрого та Святополка.

Срібні монети київських князів Володимира і його сина Святополка представлені на виставці у вітрині № 2.

В Україні-Русі довгий час вшановували пам'ять і мощі св. Климента I та символ його хресного якоря. Храми св. Климента будували в багатьох містах і всюди їх прикрашали символами хреста-якоря (тризуба). Культ св. Климента завжди був

пов'язаний із цим символом. Тому й Десятинна церква була прикрашена плінфами з зображеннями тризуба, одну з них знайшли під час розкопок церкви у 1912 р.

Копія цієї плінфи з колекції Національного музею історії України експонується на подіумі між вітринами № 2 і № 3.

Київський князь-мореплавець Володимир Святий, переймаючи від візантійців-корсунян нову християнську віру, перейняв від них і головний символ християнської віри і надії хрест-якір св. Климента. На це вплинуло й те, що раніше за Володимира головним символом церковної та державної влади хрест-якір обрали візантійські імператори. Вони увінчували ним диканикіон – скіпетр, який ту владу уособлював.

Володимир був першим, хто розмістив цей тризубий символ якості державного герба на монетах. На них зображений князь Володимир із хрестом у правій руці і з тризубом. На ранніх монетах маленький тризуб розміщувався біля лівого плеча (біля серця) князя. Пізніше стилізоване зображення Т-подібного якоря у вигляді тризуба зайняло весь простір на звороті монет. В залежності від часу їх карбування зображення герба трохи відрізняються у деталях. Класичними є ті, на яких Т-подібний якір має тризубий пропорційний вигляд і набирає постійних для цього знаку форм. На монетах цього типу якір у вигляді тризуба увінчується невеликим хрестом і утворює символ святого Климента.

На виставці у вітрині № 2 під №№ 1 – 4 експонуються монети срібляники з тризубим знаком князя Володимира і монети срібляники його сина князя Святополка із двозубим знаком з хрестом на одному зубі.

ДВОЗУБИ ТА ТРИЗУБИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ РУСІ

Герб Галицько-Волинської держави посідає в історії українського державного герба дуже важливе місце як один з найдавніших. Вперше його згадає у своїй хроніці польський письменник Ю. Зіморевич. Він повідомляє, що князь Данило Галицький, засновуючи у 1256 році на честь свого сина Лева нове місто Львів, дарує його мешканцям герб із зображенням золотого лева на синьому тлі. Перше відоме зображення цього герба збереглося на відбитку печаті, прикріпленій до грамоти двох галицько-волинських князів Андрія та Лева II Юрійовичів і датованій 9 серпня 1316 року. Пройшовши крізь віки цей герб зберігся і до наших часів.

Новітні археологічні дослідження доводять, що князі Галицько-Волинської Русі разом із гербом-левом продовжували користуватись давнім гербом Київської Русі – хрестом-якорем або тризубом під хрестом. Більшість артефактів із зображеннями таких знаків походять із Галича. Тут вони були виявлені на монетах Володимира Великого та Ярослава Мудрого, знайдених на Крилоському городищі, бронзовій пластинці з розкопок Золотого Току, у орнаментах срібних браслетів та на перстенцях. Графіті хрестів-якорів знайдені на стінах Успенського кафедрального собору і Пантелеймонівського храму XII ст.

З Володимира-Волинського походять цеглини, які датуються XII ст. із рельєфними зображеннями тризубого знаку із хрестом на подовженому до низу середнім зубцем. Добре відомі подібні цегли, знайдені у Володимирі-Волинському на стежці церковного подвір'я, привезені з урочища

Апостольщина з фундаментів церкви монастиря святих Апостолів.

На виставці на подіумі № 2 між вітринами №№ 2 і 3 представлена така цеглина із хрестом-тризубом часів Галицько-Волинської держави із Володимира-Волинського.

Тризуб Рюриковичів знайдено також на митних пломбах, що походять із Звенигорода. Відомі й інші численні зразки княжих знаків у вигляді двозубів і тризубів, датованих добою Галицько-Волинської держави, які свідчать про використання цих знаків разом із гербом у вигляді лева.

Це підтверджує думку відомого українського історика Ярослава Дашкевича про використання модифікованого знаку тризуба у XI – XIII ст. галицько-волинськими володарями, які всі без винятку, до XIII ст. включно, походили з роду Рюриковичів. Я. Дашкевич наводить канцелярські описи XV – XVII ст., вислих печаток, прикріплених до грамот князя Льва Даниловича. В цих документах герби на княжих печатках другої половини XIII ст. характеризуються як «знак у вигляді зуба» або «зубна печатка».

В описах княжих прапорів з гербами Європи початку XIV ст., наведених в «Книзі знань» анонімного автора з Кастилії, також є свідчення щодо використання у Львівській землі зеленого прапора з червоним хрестом-якорем (тризубом).

Тож викладене свідчить, що тризуби і двозуби, поєднані із хрестами, були родовими геральдичними знаками як князів Київської Русі, так і княжих володарів Галицько-Волинської держави у XII – XIII ст.

ТРИЗУБ У ЧАСИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

У 1230 – 1240 рр. князь Міндовг об'єднав частину литовських та руських племен у державу – Велике князівство Литовське. За князів Гедиміна, Ольгерда та Кейстута почалося масове входження українських земель до князівства. В XIV ст. воно перетворилось на одну з найбільших та наймогутніших держав Європи з кордонами від Балтійського до Чорного морів та від Західного Бугу до Оки. Відвоювавши українські землі у татар, Ольгерд призначив керувати ними своїх синів та родичів. У Києві правив його син Ольгерда – Володимир.

Оскільки гаслом литовців було «ми старого не рушимо, а нового не вводимо», українське населення спокійно сприйняло нову князівську династію Гедиміновичів. Державною мовою стала давньоруська; литовцями приймалися норми руського права та адміністративної системи. Литовські князі, які були язичниками, приймали християнство, укладали шлюби з українськими княжми доньками. З 1398 р. нову державу стали називати Велике Литовське, Жемайтійське і Руське князівство, а титул литовського князя розпочинався словами: «Великий князь Литовський і Руський».

З 1384 р. державним гербом Великого князівства Литовського став герб «Погоня». Герб являє собою зображення озброєного лицаря на срібному коні, розташоване на червоному полі. В піднятій правій руці він тримає меч, а в лівій – щит із золотим шестираменним хрестом або «стовпами Гедиміна».

Крім офіційного герба Великого князівства Литовського, у державі існували численні особисті князівські герби. Вони були зовнішніми атрибутами державного статусу князівств та земель, що входили у Велике князівство. Часто такі герби галицько-волинських або литовсько-руських династій виконували роль як державних, так і те-

риторіальних гербів. В багатьох з них простежується історичний зв'язок із гербом київського князя святого Володимира.

Особистим гербом засновника Литовської держави князя Міндовга був знак, відомий в геральдиці під назвою «Сирокомля». Зовні він дуже нагадує хрест-якір князя-хрестителя Русі Володимира. Ймовірно, цей символ Віри та Надії на спасіння був запозичений литовськими князями разом із новою християнською вірою.

Символіка тризуба під хрестом з основою на гербі «Сирокомля» присутня і в гербі литовського князя Володимира Ольгердовича. Син князя Ольгерда Гедиміновича княжив в Києві майже тридцять років, з 1363 по 1394 рр. На його монетах, карбованих у Києві, та на печатках його синів Андрія та Оленька, зображено варіант давньоруського герба – хрест-якір.

Три срібних монети київського князя Володимира Ольгердовича представлені у виставковій вітрині № 3.

Нещодавно знайдено монети князя Володимира Ольгердовича із новими рідкісними зображеннями його особистого княжого герба. Унікальність їх полягає у тому, що верхівку вищеописаного княжого знаку хрест-якір увінчує корона, але у вигляді тризубця князя Святого Володимира. Тобто, це переконливе свідчення того, що гербово-знакова традиція князів Рюриковичів часів Київської Русі усвідомлено зберігається і в кінці XIV ст.

Герб «хрест-якір» присутній і на печатці 1431 р. волинського князя руського походження Оленька Володимировича князя Слуцького. Символ «хрест-якір» під назвою «Курч» лежить також в основі герба княжих родів литовського походження Буремльських і Курцевичів. Найдавніша печатка Івана Васильовича Курцевича князя Буремльсько-

го і Липовецького, датована 1504 р., представляє собою щит із зображенням герба у вигляді хреста-якоря. В його нижній частині роги якоря роздвоєні, а веретено у верхній частині має вигляд літери «V». Подібний герб зустрічається і на печатці Льва Федоровича Курцевича князя

Буремльського 1522 р. Подальша еволюція герба цього княжого роду простежується від початку XVI – до середини XVIII ст. Герб зазнає змін, які свідчать про його спорідненість із гербом князя Київської Русі Святого Володимира – хрестом над якорем-тризубом.

ХРЕСТ-ЯКІР КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У XV ст. виникло запорозьке козацтво – нове явище в соціально-політичній історії України. З невеликих укріплень, подібних фортеці, спорудженій біля Хортиці на Дніпрі у 50-х роках XVI ст. князем Дмитром Вишневецьким, Запорозька Січ виросла у державно-політичне утворення з демократичним устроєм – козацьку республіку. Протягом XVI – XVIII ст. вона вісім разів змінювала місце свого розташування, але завжди залишалась центром усіх політичних подій в Україні.

У її зовнішній і внутрішній політиці козацькі клейноди – державні символи козацької України, займали особливе місце. Головними клейнодами були прапор (хоругва), бунчук, булава та печатка з гербом. Головним чином герб зображувався на печатках. Добре відомо, що таким гербом від другої половини XVI ст. і до ліквідації запорозького козацтва було зображення озброєного козака, який стоїть на сторожі рідної землі. Як свідчать численні знахідки в архівах і музеях відбитків печаток на документах українських гетьманів, цей герб використовувався від кінця XVI ст. аж до 60-х років XVIII ст. як національний український герб. В Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського зберігається 146 відбитків печаток із зображенням герба з козаком. Ним користувалась, як державним гербом України, більшість гетьманів. Зображення українського герба з фігурою козака розміщували у XVI – XVIII ст. також і на військових прапорах – полкових і сотенних, ним ілюстрували літописи.

Але у добу козацько-гетьманської держави у гетьманів та козацької старшини, в містах і містечках, у полків та сотень були дуже поширені і власні герби. Історичні джерела переконливо свідчать, що давні духовні традиції українців, пов'язані з використанням символу хреста-якоря князя Володимира, збереглися і знайшли подальший розвиток. У XVI – XVIII ст. він знову часто постає як головний елемент у багатьох козацьких гербах.

В особистому гербі гетьмана Богдана Хмельницького центральним елементом геральдичної композиції є хрест із якорем. Надзвичайно переконливо дослідниками доведено присутність зображення хреста-якоря у гербі гетьмана Івана Мазепи, який очолював і розбудовував Україну більше 20 років.

В центрі герба Івана Мазепи, в якості геральдичного знака, використано добре відомий ранньохристиянський символ хреста-якоря. У середньовічній геральдиці цей поширений символ отримав назву «Курч» або «Князь». Основою герба гетьмана Івана Мазепи є дуже реалістичне зображення середньовічного Т-подібного корабельного якоря у вигляді хреста-якоря. На виставці «Історія державного герба України» залучені найновітніші і найсучасніші аргументи для доведення істини. Виявляється хрестом на якорі вважали гетьманський герб і сучасники Івана Мазепи.

Зокрема неодноразово так його називає видатний український письменник та поет XVII – XVIII ст. Стефан Яворський. Влітку 1695 р. українсько-російська армія, керована гетьманом І. Мазепою та боярином Б. Шереметьєвим, з триумфом захопила турецьку фортецю Кизикермень на Дніпрі, важливий опорний пункт турецького панування в Північному Причорномор'ї. З цієї нагоди, 29 серпня 1695 р. Стефан Яворський разом із Інокентієм Монастирським привітали гетьмана листом. «Нехай могутня рицарська булава вашої вельможності, – писалося у листі, – що перемагає ворогів, мужньо громить на полі бою ненажерливу гідру! Через те, похилений такими численними вихорами, човен милої вітчизни міг би щасливо зайти в безпечний порт, кинувши в хвилі крові ворожої гербовну кітву вашої вельможності, зміцнену хрестом ...». Слово «кітва» означало у давньоруській мові «якір». Тож у тексті вітання згадується гербовий якір зміцнений хрестом.

У січні 1698 р. Стефан Яворський виступив із блискучою проповіддю «Виноград Христов», у місті Батурині. Гетьман Іван Мазепа був вражений проповіддю талановитого промовця. Проповідь починається гербовним віршем, присвяченим гетьману Івану Мазепі:

«Глянь, як в Русії міцно святу віру знають
Що пекельні ворота її не здолають.
Хрест на кітві ствердився при обох світилах –
Виявляється віри пресвятая сила.
Марно тож витікають злочестивих ріки,
Хрест незрушний на кітві буде навік-віки,
Сама тьма князя ночі нічого не вдіє –
При хресті світил Зірка небесна ясніє».

У середині XVII ст. польський король Ян Казимир затвердив герб міста Вінниці із зображенням прадавнього символу віри і надії хрестом-якорем. Хрест на якорі є головним елементом герба на печатці Носівської козацької сотні, що під час Визвольної війни 1648 р. перебувала в Ніжинському

полку. Такий самий знак зображено на гербі полкового суду м. Прилуки, затвердженому в 1774 р. Герб Піщанської сотні Лубенського полку XVIII ст. так само являє собою якір зі штоком вгорі у вигляді хреста. Подібних прикладів збереження та використання герба київського князя Володимира у вигляді християнського хреста-якоря в українській геральдиці доби козацтва відомо дуже багато.

Етнографічні та писемні джерела свідчать, що тризуб завжди був і залишається у духовному житті українців традиційним народним, релігійним та культурним знаком. Тризубими хрестами на рогах якоря прикрашали бані храмів і церков, їх встановлювали на кладовищах, у якості оберегів їх малювали як зовні, так і в середині жител, ними прикрашали одяг вишиваючи, тризубами розписували великодні писанки і т. ін.

XV – XVIII ст. датуються численні українські собори й церкви, бані яких прикрашені хрестами-якорями. Такими є, наприклад, Покровська церква 1467 р. в Сутківцях, Троїцька церква X – XVII ст. у Межиріччі, Богоявленська церква XVI ст. в Острозі, Успенська церква 1591 – 1631 рр. у Львові, церква Воздвиження 1661 р. в Дрогобичі, Троїцький собор XVII ст. у Чернігові і багато інших культових споруд в Україні.

У кінці XIX – на початку XX ст. велику роботу по вивченню форм хрестів з бань наших церков провів професор Данило Щербаківський. Він зібрав зображення залізних кованих хрестів в усіх регіонах країни. Робота Д. Щербаківського, яку він на жаль не встиг закінчити, свідчить про те, що у XVII – XIX ст. на території України існувала загальна традиція ставити на церквах хрести на рогах якоря. Характерним при цьому для українських церковних хрестів того часу є широке використання рослинних мотивів та давньої культової, зокрема, солярної символіки.

Увагу відвідувачів виставки привертає великий кований із заліза хрест-якір розташований у центрі

експозиції. Це надбаневий хрест прикрашений солярним сьйвом навколо центру перехрестя та з рогами якоря в нижній частині. З першої половини XVI ст. він увінчував баню Покровської церкви Микитинської запорозької Січі. Зараз цей унікальний раритет козацької історії України зберігається в Нікопольському краєзнавчому музеї.

Яскравими зразками збереження та використання символу хреста-якоря в Україні, від часів запорозьких козаків і навіть у XIX ст., є надмогильні кам'яні хрести. Такі хрести, що мають внизу біля основи роги якоря, ставили на могили запорожців-мореплавців, які жили на узбережжі Чорного моря біля Дніпровського та Бузького лиманів. Названі дослідниками «якоревидними» або «хрестами на якорі», вони у великій кількості збереглися на південному заході України. Останніми роками їх багато виявлено в Миколаївській, Одеській і Херсонській областях, зокрема у селах Нова Одеса, Гур'євка, Розалевка, Градениці, Роксолани, Великий Дальник та інших.

В західній Україні в XIX – на початку XX ст. був дуже поширений звичай встановлювати придорожні й поховальні дерев'яні хрести, прикрашені зверху невеликими залізними хрестиками. Частіше за все такі хрести ставили біля церков і хат, на околицях сіл, на роздоріжжі, біля польових доріг. Їх ставили в подяку за благополуччя або як обереги із замовляннями від мору, голоду, вогню й війни. Особливо багато таких хрестів було на південно-східних землях Польщі у Підляшші – районі, заселеному українцями з давнини.

Невеликі залізні хрестики, які вінчали подібні великі дерев'яні хрести, є в багатьох музеях України. Проте найбільша й різноманітна їх колекція зберігається в музеї польського міста Белостока. Вона нараховує 103 хрести і є матеріальним свідченням того, що ковалі українських містечок і сіл Підляшшя у XIX – першій половині XX ст. зберігали і передавали з покоління в покоління

давні язичницько-християнські духовні традиції ковалів Київської Русі. Колекція хрестів з музею Білостока дає найбільш повну уяву і про духовно-мистецьку багатобічність хрестів-якорів, які увінчували християнські храми на території України з часів князя Володимира.

Навіть у XIX ст. і в першій половині XX ст. в християнській обрядовості в Україні можна знайти відбитки давнього культу «хреста-якоря». Так, у свято Водохреща на стінах, дверях і вікнах хат та інших будівель українських садиб малювали знаки у вигляді тризубців і якорів. Сергій Шелухін описав такий знак, бачений ним на Полтавщині в 1870 р. За його словами, знак нагадував зображення на монетах київських князів. На основній горизонтальній лінії знаку посередині стояв хрест, а по боках від нього два стовпи, обвиті виноградною лозою. Вся фігура нагадувала тризуб-якір. Старий священник отець Павло пояснив досліднику так: «Ніка» значить «перемагай», тобто: вірою в Христа перемагай зло, спасайся від гріха, біди, нещастя. Літера «А» під перехрестям – це грецька альфа, яка означає, що віра в Христа є початок усього в житті людей; знак, схожий на якір, означає, що як у морі і на ріках якір спасає судно і дає йому спокій, так і в житейському морі хрест і віра в його силу являються для людей якорем спасіння від гріхів та зла, спасінням й пристановищем у небезпеці. Без сумніву, «ніка» – це від грецького слова «нікао» – перемагаю. Пов'язана, пояснював священник, з греками й підвіска фігури якоря під перехрестям хреста. Знаки рисували й окропляли священною водою, щоб захистити житло від впливу злих сил і всього поганого.

Подібні знаки у вигляді тризубця і якоря широко використовували на Прикарпатті в 40-х роках XX століття. Джерела свідчать, що їх зображення зустрічалися в церквах Прикарпаття, зокрема, в селах Дубовому, Калинах і в Нересниці. В церкві с. Нересниці цей знак був одним із головних

елементів іконостасу XVII ст. Він прикрашав ікони з зображенням Ісуса Христа і Божої Матері і вінчав царські ворота вівтаря. Традиція їх нанесення зафіксована в Ясинях Рахівського району, а також у селах Ставному, Стужиці, Великоберезному, Апші, Нижніх Верещьках у Закарпатті.

Відображаючи поширеність та популярність тризуба серед українського народу газета «Учительський голос» писала у 1934 р.: «Тризуб на Підкарпаттю – це знак народний, релігійний та культурний, який є розповсюдженим по цілім Підкарпаттю. Находиться він на господарських будинках, головно на дверях, де його малює населення на Йордані (Водохрещта); такі тризуби маємо в Ясиню та на Березнянщині, наприклад в Ставнім, Новій Стужиці і у Великім Березнім. Стало

находяться такі тризуби на герендах (сволоках) старших будинків, наприклад, в Апші».

Є матеріальні свідчення про використання зображення тризуба на згардах – традиційних народних гуцульських нашійних прикрасах-оберегах. У вітрині № 4 представлена така статусна чоловіча згарда вирізана з латуні у вигляді лапчатого хреста із тризубом в центрі початку XX ст.

Саме народна пам'ять про велич історичних здвигів київського князя Святого Володимира у розбудові ним християнської і однієї з найбільших в Європі середньовічних держав Русі-України і пошана до його герба завжди живили традицію шанобливого ставлення до тризубого хреста на якорі.

100-РІЧЧЯ ГЕРБА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Революційні події 1917 р. під час Першої світової війни відродили українську державність і поставили на порядок денний питання державного герба України. Ще влітку 1917 р. Голова Центральної Ради Михайло Грушевський оголосив конкурс на кращі ескізи українських паперових грошей. У конкурсі взяв участь відомий художник Георгій Нарбут. Тоді ж у якості герба було запропоновано тризуб із хрестом, зображення козака з мушкетом і інші давні знаки і символи.

У листопаді 1917 р. за ініціативою Генерального секретаря освіти було створено геральдично-прапорну комісію на чолі з Дмитром Антоновичем. А вже у грудні 1917 р. була розроблена Георгієм Нарбутом і виготовлена перша українська банкнота у 100 карбованців. На ній в центрі, у восьмикутній рамці, було зображено тризуб із хрестом над середнім зубом та герб князя Володимира Святого з його монети у вигляді хреста-якоря. 6 січня 1918 р. ця банкнота з'явилась у обігу і прискорила питання

створення герба нової держави. 14 січня 1918 р. з подання Міністра морських справ Д. Антоновича Центральна Рада ухвалила «Тимчасовий закон про флот Української Народної Республіки». Закон встановлював, що «Прапорами Української військової флоти є: полотнище в двох – блакитному і жовтому – кольорах. В кряжі блакитного кольору – історичний золотий тризуб з білим внутрішнім полем в ньому». Слово «історичний» мало на увазі символ хреста-якоря.

Д. Антонович згадував пізніше: «Я вніс на затвердження УЦР проект прапора, на якому вперше, як герб, був зазначений тризуб. Пізніше це дало привід використати тризуб для державного герба, що тоді ще усталений не був... І я скористався цим, щоб в інтересах, головним чином естетичних, провести як державний герб знак святого князя Володимира, так званий тризуб».

Та лише проголошення незалежності УНР 9 (22) січня 1918 р. спонукало творців української держави

перейти до конкретних заходів герботворення. Окрім тризуба українські геральдисти вважали за доцільне використати інші історичні символи – «козака з мушкетом» або Архистратига Михаїла. Пропонувалося запозичити досвід символіки Франції – на синьому полі герба розмістити літеру «У» або аббревіатуру «УНР», або скопіювати емблему США – на синьому полі герба помістити золоті зірки за кількістю земель України або літер у слові Україна. Серед різноманітних проектів державного герба з'явилася ідея великого герба. Зокрема, М. Грушевський запропонував намалювати золотий плуг на синьому полі, як символ творчої мирної праці. А навкруги зобразити державні символи старої України – тризуб Володимира, святого Юрія з галицько-волинським левом на щиті, козака Війська Запорозького, київського лука (куша) та львівського лева. Вінчати гербовий щит вгорі мав би голуб з оливковою гілкою, як символ національного замирення і спокою. Ці знаки, за думкою автора, мали підкреслювати культурний характер Української республіки. Але, робота комісії так і не була завершена у зв'язку із наступом російської більшовицької армії.

Ще під час прийняття морського прапора у якості головного символу, члени Генеральної Морської Ради запропонували розмістити на ньому знак святого Володимира з хрестом угорі. Їх опоненти – соціалісти з Центральної Ради, симпатизуючи соціалістично-атеїстичним ідеям, вимагали прибрати хрест. Та члени Генеральної Морської Ради заявили, що без хреста українські моряки просто не вийдуть у море. І було проголосовано рішення на користь хреста над тризубом.

Затвердження військово-морського прапора УНР із історичним Володимировим знаком сприяло появі прапорів із його зображеннями. Тризуб під хрестом почали використовувати також на печатках, бланках окремих цивільних установ, місцевих органи влади, військові українські частини.

Зокрема, печатки з хрестом на тризубі виготовили собі Херсонський політехнічний інститут та Міська державна варта 4-го району м. Херсона, Командант Директорії УНР м. Києва, Кошовий отаман військ козацьких Харківщини. 2-й Запорізький полк, під командуванням полковника Петра Болбочана, також використовував прапор із вишитим на ньому тризубом із хрестом. Такі прояви історичної пам'яті та шанування саме християнської княжої символіки були масовими і впливали на дії керівництва УНР у справі затвердження державного герба.

12 лютого 1918 р. Мала Рада в Коростені, а згодом і Центральна Рада (22 березня 1918 р.), на пропозицію М. С. Грушевського прийняли Володимирів тризуб за державний знак УНР як великий і малий герб у відповідному орнаментальному обрамуванні. Їх автором був Василь Кричевський. Тоді ж (22 березня) схвалено велику й малу печатки УНР зі знаком тризуба. Він фігурував на державних кредитних білетах (банкнотах) УНР, згодом Української держави (автори проектів Г. Нарбут, О. Красовський, Г. Модзалевський, В. Кричевський та ін.). Пізніше він став гербом Української Держави за Гетьманату Павла Скоропадського (1918 р.) і Директорії УНР (1918 – 1920 рр.) і використовувався українським урядом у екзилі у якості герба до утвердження незалежності України у 1991 р.

Закон Ради Державних Секретарів про самостійність земель Австро-Угорської монархії від 12 листопада 1918 р., схвалений Національною Радою у Львові 13 листопада 1918 р., передбачав для Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) герб у вигляді золотого лева, оберненого вправо, на синьому тлі. Від часу об'єднання УНР і ЗУНР (акт Соборності України, проголошений у Києві 22 січня 1919 р.) державним гербом України став золотий тризуб на синьому тлі.

В експозиції виставки у вітрині № 4 представлено військові печатки із гербами УНР господаря Хортицького кінного полку 1918 р. та 2-ї стрілецької піхотної дивізії армії УНР 1919 – 1920 рр. Поруч експонується печатка Олександрівської чоловічої гімназії, створеної за часів Української держави гетьмана Павла Скоропадського.

У наступній вітрині № 5 експонуються кокарда військ УНР із зображенням Архангела Михаїла з тризубом над ним, орден лицарів Залізного хреста Армії УНР «За зимовий похід 6.12.1919 – 6.5.1920 рр., Відзнака 6-ї Січової піхотної дивізії армії УНР, 1921 р., якою командував легендарний уродженець м. Токмак полковник Марко Безручко.

У вітринах № 6 та № 7 на виставці експонуються паперові гроші карбованці і гривні, кредитні бі-

лети, поштові марки Української Народної Республіки та Української Держави 1917 – 1919 рр.

Після поразки української революції 1917 – 1921 рр. Тризуб стає символом українців, які змушені були перебувати за кордонами рідної землі. Один із таких символів – особиста печатка Головнокомандувача військ УНР генерала Михайла Омеляновича-Павленка, яка сьогодні зберігається у Королівському музеї Збройних сил та військової історії (м.Брюссель). Шануємо генерала М. Омеляновича-Павленка, який не тільки боронив Українську Національну Республіку, але й був серед засновників «Музею визвольної боротьби України» у Празі у 1925 році.

УКРАЇНСЬКИЙ ТРИЗУБ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Напередодні Другої світової війни 15 березня 1939 р. Німеччина окупувала Чехію і Моравію, перетворивши їх на протекторат. Словаччина проголосила свою незалежність під протекторатом. В ніч з 13 на 14 березня 1939 р. хортиська Угорщина за підтримки Німеччини розпочала війну проти Карпатської України. За цих умов урядові Карпатської України не залишалось нічого іншого, як проголосити 14 березня 1939 р. Карпатську Україну незалежною державою. 15 березня це рішення було затверджене соймом Карпатської України. Він проголосив державу республікою, обрав президентом Августина Волошина, створив уряд і армію. Державною мовою було проголошено українську і затверджені державні символи: прапор, герб і гімн. Було констатовано, що «Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвідь у лівім червонім полі й чотири сині та жовті смуги в правому півполі, і ТРИЗУБ св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі».

1 вересня 1939 р. почалася Друга світова війна. 22 червня 1941 р. фашистська Німеччина почала військові дії проти більшовицького СРСР. А вже 30 червня 1941 р. Національні збори у Львові проголосили Акт про відновлення Української Держави. У заяві ОУН (б) з цього приводу відмічалось, що на західноукраїнських землях формується українська влада, підпорядкована українському уряду (Українське Державне Правління). Україна стала другою після Литви країною, яка з початком війни проголосила незалежність і сформувала уряд.

Питання про український герб було вирішено ще у квітні 1941 р. на II Великому зборі ОУН самостійників-державників у Кракові. Збори ухвалили, що гербом України є «загально-національний тризуб Володимира Великого в формі, введений Центральною Радою». Тризуб став емблемою державних, урядових, самоврядних, організаційних та інших печаток. В центрі урядової

печатки зображений тризуб із написом «УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВНЕ ПРАВЛІННЯ». Проголошення Української держави змусило німців розкрити свої плани щодо майбутнього України. Вже через кілька днів гітлерівці заявили: «Ми не союзники, а завойовники». Гестапо зажадало офіційно анулювати відновлення державності. Після відмови С. Бандери це зробити його і найближчих соратників було заарештовано. З фронту були відкликани обидва батальйони українських націоналістів.

ОУН організувала контроль місцевої адміністрації на окупованих українських землях за допомогою своїх прихильників. Вони йшли похідними групами за наступаючими німцями вглиб України й створювали місцеві органи управління. На думку історика Ярослава Дашкевича, в цей час «фактично на значній частині України встановлюється двовладдя, зокрема у прифронтовій військовій зоні, в якій вермахт досить прихильно ставився до встановлення української цивільної адміністрації, не перешкоджаючи запровадженню української символіки». З утворенням українських місцевих органів виникла потреба в юридичному оформленні документів підписами посадовців із відповідним засвідченням печатками, і всі вони мали зображення герба – тризуба. Як писав Я. Дашкевич: «Тризуб маніфестував індивідуальні та колективні національні почуття. Значки з Тризубом на лацканах чи на горішній частині верхнього одягу зліва вживалися як ознака національної ідентифікації... Крім такого публічного використання Тризуба, український герб з'явився на вивісках державних урядів і самоврядних установ, у читальнях. ОУН закликала «все українське громадянство, щоб кожна українська хата мала свій прапор і Тризуб». Тризуб на печатках місцевих адміністрацій окупованої України швидко дійшов далеко на схід. Вже у вересні 1941 р. він вживався на печатках Дніпропетровщини, Запоріжжя та інших південно-східних територій. У значній кіль-

кості документи з відбитками таких печаток із українським національним гербом зберігаються в багатьох центральних та місцевих архівах України.

Широке використання символу тризуба на окупованих нацистами територіях сприяло відродженню інтересу до нього серед українського населення. На подіумі між вітринами №№ 8 і 9 експонується дерев'яна шухлядка від писемного столу із зображенням на її внутрішній стороні тризуба із літерами «РХ» на центральному зубі. Знайдений у Запоріжжі артефакт датується 40-ми роками минулого століття.

З весни 1943 і до початку 1956 рр. на території Західної України діяла Українська Повстанська Армія. Вона використовувала зображення українського національного герба на своїх печатках, грошових документах Бойового Фонду – бофонах, а повстанці нашивали тризуби на всі однострої. На початку 1944 р. УПА заснувала свою систему нагород та відзнак. Усі нагороди УПА мали зображення тризуба.

У листопаді 1941 р. голова Галицької Української Ради митрополит Андрій Шептицький писав: «Не знати з якої ініціативи і для якої причини укр[аїнські] патріоти носять часом малу відзнаку тризуба без хреста. Коли св. Володимир і по ньому усі укр[аїнські] князі уживали яко державного знамени тризуба з хрестом, треба признати, тризуб без хреста за символ повороту до поганства і за сумний признак переваги безбожницьких течій серед нашої нещасної суспільності. Може бути, що приклонники того поганського символу відкликаються на те, що такого тризуба уживала укр[аїнська] Центральна рада з 1917 і 1918 р. Таке оправдання не мало би ніякої рації. Центр[альна] рада допустилася много помилок і, зокрема, під впливом засідаючих в ній безбожників спричинила національну руїну і помогла большевикам запанувати над Україною. Хотіти повторювати її помилки було би нерозумною політикою».

У тому ж році Владика Андрій ініціював зміну українського герба. В листі до голови Української Національної Ради в Києві М. Величківського він писав: «При першій нагоді ... поставте питання про державний герб України. До нашого державного герба необхідно додати зверху хреста. Коли б ми в часи наших Визвольних Змагань в 1917 – 1920 рр. мали зверху нашого державного герба хреста, то не втратили б своєї держави, як це сталося без хреста».

Відомі випадки, коли під час Другої світової війни використовувався герб у вигляді давньоруського хреста-тризуба або хреста-якоря. У Львівському історичному музеї зберігається прапор –

молитва бійців УПА. На цьому блакитному прапорі Т. Підляшецька нашила для своїх двох синів підпальників з тканини жовтого кольору тризуб, увінчаний хрестом.

В експозиційній вітрині № 8 на виставці представлено два виготовлених із латуні тризуба з хрестами на центральному зубі, які пов'язані з діяльністю Української Повстанської Армії.

Національний український герб, відроджений у роки Другої світової війни, вважався в СРСР ворожою символікою. Тризуб знищували разом із людьми, які шанували герб і бачили у ньому символ волі, за яку вони боролися.

ГЕРБ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Під впливом поширення в народних масах ідеї національного державного відродження 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Декларація зазначає, що Україна «як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій...». 4 листопада 1991 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про державний кордон України», який встановив недоторканість українських кордонів. 6 грудня 1991 р. ВР прийняла Закон «Про Збройні Сили України». Протягом року Верховна Рада затвердила ще кілька важливих законів та постанов: «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції Української РСР», «Про вибори Президента Української РСР» і «Про Президента Української РСР».

Після спроби радянських реакціонерів здійснити державний антидемократичний переворот

у Москві 19 – 21 серпня 1991 р. з метою врятувати СРСР від розвалу почалася нова доба в історії державотворення України. 24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради України прийняла історичний «Акт проголошення незалежності України» та постанову «Про проголошення незалежності України». Згідно постанови 1 грудня 1991 р. відбувся всеукраїнський референдум, на якому 90,32 % громадян, які брали участь у ньому, проголосували за незалежність України. В той же день українці обрали Президентом новоствореної країни Леоніда Кравчука. Вже наступного дня Україну визнали Канада і Польща, 3 грудня – Угорщина, 4 – Литва та Латвія, 5 – Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія та Хорватія. Сполучені Штати Америки визнали нову незалежну державу Україну 25 грудня.

15 січня 1992 р. Президія Верховної Ради, розглянувши питання про Державний гімн України, затвердила його музичну редакцію Миколи Вербицького на слова «Ще не вмерла Україна» Павла Чубинського. 28 січня сесія Верховної Ради пос-

тановою «Про Державний прапор України» ухвалила в якості державного прапора синьо-жовтого кольору.

Напередодні проголошення незалежності в українському суспільстві, як і у 1917 – 1921 рр., розпочалася дискусія щодо можливого використання тризуба у якості національного символу, а відтак і про його походження і значення. Патріотично налаштовані громадські організації і рухи почали використовувати тризуб у своїй діяльності і зображувати його на прапорах, у виданнях тощо.

Виставкова вітрина № 10 знайомить відвідувачів із українським самвидавом 1990 р. із зображеннями тризуба: «Вісник Руху», «УГС південь», «Голос відродження (УГС)», «Спадщина», «Українське юнацтво».

Вороже налаштовані до всього українського прокомуністично налаштовані реакційні сили в різний спосіб намагалися протистояти цьому.

У вітрині № 9 на виставці представлено наверх у вигляді тризуба з хрестом від українського прапора з будівлі Волинської крайової ради Народного Руху України підпаленого екстремістами з компартії 7 листопада 1991 р.

19 лютого 1992 р. Верховна рада України прийняла постанову «Про Державний герб України» і затвердила тризуб малим державним гербом, визнавши його головним елементом майбутнього Великого герба України. Це фундаментальна тема філософії переосмислення та державотворення, яку тоді переживала Україна. Віддамо належне Голові Верховної Ради Івану Плющу, Президенту України Леоніду Кравчуку, відомому діячу культури Лесю Танюку, тодішньому Голові ВР України з питань культури та духовного відродження, без яких ми не мали б Малиого Державного Герба України, а також 231 депутата, які підтримали це рішення. Приємно, що серед цих 231 депутата були і запорожці: Сергій Соболев (Хортицький ВО), Володимир Романчук (Ленінський ВО), Іван Бойко (Кам'яно-Дніпровський ВО).

Одними із перших у державі на зміну герба відреагували поштарі. Вже 23 березня 1992 р. всі поштові марки в Києві мали типографський надрук у вигляді тризуба у гербовому щиті.

У 1991 – 1996 рр. відбулося створення власної української державної грошової одиниці. Спочатку в 1991 р. разом з радянськими рублями в обіг було уведено українські купони. У 1993 р. вони були замінені на купонокарбованці і прикрашені новим державним гербом тризубом. Були випущені гроші номіналом від 100 до 1 000 000 купонокарбованців. На цих бонах номіналом у 10, 20, 50, 100, 200, і 500 тисяч, надрукованих у 1993 – 95 рр., поруч із тризубом було зображено князя-хрестителя Київської Русі Володимира із хрестом у руках. 1992 р. з'явилися і перші металеві гроші

У вітрині № 11 представлені радянські поштові марки із типографським надруком у вигляді тризуба у гербовому щиті, а також перші поштові марки незалежної України із зображеннями державного герба. Поруч експонуються перші українські паперові гроші купонокарбованці 1993 – 1995 рр. та перші металеві гроші монети 1992 – 96 рр.

28 червня 1996 р. V сесія Верховної Ради України прийняла нову Конституцію України. Згідно зі ст. 20 Конституції України державними символами України є прапор, герб і гімн. У Конституції записано, що «Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорозького законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України)».

Після конституційного затвердження нового герба у вересні 1996 р. була введена нова грошова одиниця з традиційною назвою – гривня. Українська держава створила власний Монетний двір

і, крім паперових грошей, в Україні розпочався випуск власної монети. Всі українські монети, у тому числі і пам'ятні та ювілейні, карбуються із зображенням державного герба-тризуба.

У вітрині № 12 виставлені виготовлені із срібла ювілейна медаль відкарбована в ознаменування 20 річниця проголошення Незалежності України 2011 р. та пам'ятна медаль присвячена Великому Князю Київському Володимирі Святославичу 2015 р. в капсулі у формі кулі. Під час відкриття виставки ці витвори медальєрного мистецтва передав у дарунок Запорізькому обласному краєзнавчому музею український меценат Дмитро Піркл.

Державний герб України у вигляді тризуба невід'ємно увійшов у життя всіх громадян країни і всього світу. Ним прикрашені державні установи, українські нагороди, гроші, поштові марки, паспорти, печатки і бланки установ. Він обов'язково використовується під час святкування всіх державних та професійних свят і є головною складовою більшості відомчих гербів, прапорів та відзнак.

Характерною ознакою сучасного громадсько-політичного життя в Україні є використання герба

учасниками всіх протестних акцій. Його малювали на обличчях, на щитах, на автомобілях, на прапорах від початку 1990-х років, через Помаранчеву Революцію і аж до Революції Гідності.

Під час Революції Гідності тризуб був присутній всюди – на прапорах і наметах, на захисних шоломах і щитах, з якими майданівські повстанці йшли під кулі і гинули, виборюючи Волю і Незалежність України у 2014 році. Завершує експозицію виставки подіум на якому виставлено захисний мотоциклетний шолом невідомого повстанця із 24 сотні Майдану.

«І тепер його малюють на танках українські вояки. Він навіть зараз більше є, ніж просто Державний Герб», – переконаний голова Українського інституту національної пам'яті Володимир В'ятрович. Саме тому, в наш час одним із головних громадських дійств на честь пам'яті Героїв Небесної сотні та інших масових подій є запалювання із свічок на головних площах українських міст і містечок зображення українського державного і національного герба Тризуба. ♦

*Олександр Белов
Георгій Шаповалов*

КАТАЛОГ ВИСТАВКИ

1. Сестерцій Реметалка

2. Статер Савромата II

3. Статер Рескупоріда II 211/2 р.

4. Статер Рескупоріда II 212/3 р.

5. Мідна монета Рескупоріда IV

6. Мідна монета Рескупоріда V

8. Перстень із сердоліковою вставкою V – VI ст.

7. Якір дворогий корабельний V – VII ст.

9. Печатка Святослава Хороброго

10. Срібляник IV
типу

11. Срібляник князя Святополка

12. Срібляник

13. Срібляник князя
«Петор»

14. Копія плінфи з тризубом

15. Цегла з тризубом Мстислава
Даниловича. XIII ст.

16. Монета II типу
князя Володимира
Ольгердовича

17. Монета II типу Володимира
Ольгердовича

18. Монета III типу Володимира
Ольгердовича

19. Хрест надбаневий з Микитинської Січової Свято-Покровської церкви

20. Печатка Штабу Другої Стрілецької дивізії УНР

21. Печатка господаря Хортицького кінного полку

22. Печатка Олександрівської державної української гімназії

23. Орден лицарів Залізного хреста Армії УНР

24. Відзнака 6-ї Січової стрілецької піхотної дивізії армії УНР

25. Кокарда військ УГА

26. Хрест згардовий із
тризубом

27. Прапор Української держави періоду Гетьманату

28. Марка поштова пошти УНР, номінал 1 гривня

29. Марка поштова пошти УНР, номінал 20 гривень

30. Марка поштова пошти Російської імперії, номінал 1 копійка з надруком українського герба тризуба

31. Грошова купюра номіналом 100 гривень

32. Білет Державної Скарбниці, номінал 200 гривень, серія V № 204664

33. Металевий тризуб із хрестом на
центральному зубі

34. Графіті тризуба з хрідною із
Запоріжжя

35. Гребний хрест на тризубі

36. Навершя на прапор у вигляді тризуба

37. Купон номіналом 100 000 українських карбованців

38. Пам'ятна медаль на пошану
Володимира Святославича
Великого князя Київського

39. Пам'ятна медаль до двадцятиріччя проголошення незалежності України. 2011 р.

40. Шолом з тризубом учасника
Революції Гідності, 2014 р.

АНОТАЦІЇ

1. Сестерцій Реметалка

б/д (131/2 – 153/4 рр.), Реметалк (131/2 – 153/4 рр.).
Мідь, карбування.

Д – 22 мм, вага – 8,43 г.

Ав. Бюст Реметалка повернутий праворуч,
праворуч тризуб. По краю поля легенда:

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ.

Рв. Вінок, в ньому МН.

НМІУ, інв. АЕ-2485.

Літ.: Антонович В. Б. Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее Университета св. Владимира. Вып. 1. Монеты древнего мира. – К., 1896. – 1251.

З. О. Зразюк

2. Статер Савромата II

ΔΡΥ (494 р. б. е. – 197/8 р.), Савромат II (174/5 – 210/11 р.). Золото, карбування. Д – 18,2 мм, вага – 7,57 г.

Ав. Бюст Савромата повернутий праворуч. По краю поля легенда: ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΣΑΥΡΟΜΑΤΟΥ.

Рв. Голова Септимія Севера повернута праворуч. Праворуч – тризуб, знизу дата карбування – ΔΡΥ (494 р. б. е. – 197/8 р.).

НМІУ, інв. АУ-1054.

Публікується вперше.

З. О. Зразюк

3. Статер Рескупоріда II 211/2 р.

НФ (508 р. б. е. – 211/2 р.), Рескупорід II (211/2 – 228/9 р.). Золото, карбування. Д – 19 мм, вага – 7,48 г.

Ав. Бюст Рескупоріда повернутий праворуч.

По краю поля легенда: ΒΑΣΙΛΕΥΣ
ΡΗΣΚΟΥΠΟΡΙΔΟΣ.

Рв. Голова Каракали повернута праворуч. Праворуч тризуб, знизу НФ (508 р. б. е. – 211/2 р.).

НМІУ, інв. АУ-19.

Літ.: Антонович В. Б. Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее Универси-

тета св. Владимира. Вып. 1. Монеты древнего мира. – К., 1896. – 1308.

З. О. Зразюк

4. Статер Рескупоріда II 212/3 р.

ΘΦ (509 р. б. е. – 212/3 р.), Рескупорід II (211/2 – 228/9 р.). Золото 375, карбування. Д – 18 мм, вага – 7,58 г.

Ав. Бюст Рескупоріда повернутий праворуч.

По краю поля легенда: ΒΑΣΙΛΕΥΣ
ΡΗΣΚΟΥΠΟΡΙΔΟΣ.

Рв. Голова Каракали повернута праворуч.

Праворуч – тризуб, знизу дата карбування – ΘΦ (509 р. б. е. – 212/3 р.).

НМІУ, інв. АУ-21.

Літ.: Антонович В. Б. Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее Университета св. Владимира. Вып. 1. Монеты древнего мира. – К., 1896. – 1309.

З. О. Зразюк

5. Мідна монета Рескупоріда IV

ΒΣΦ (562 р. б. е. – 265/6 р.), Рескупорід IV (242/3 – 276/7 рр.). Мідь, карбування. Д – 20 мм, вага – 6,89 г.

Ав. Бюст Рескупоріда IV повернутий праворуч. Праворуч – тризуб. По краю поля легенда: ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΡΗΣΚΟΥΠΟΡΙΔΟΣ.

Рв. Голова імператора повернута праворуч.

Праворуч – «I», знизу – дата карбування – ΒΣΦ (562 р. б. е. – 265/6 р.).

НМІУ, інв. АЕ-2515.

Літ.: Антонович В. Б. Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее Университета св. Владимира. Вып. 1. Монеты древнего мира. – К., 1896. – 1360.

З. О. Зразюк

6. Мідна монета Рескупоріда V

[A]KX (621 р. б. е. – 324/5 р.), Рескупорід V (318/9 – 336/7 рр.). Мідь, карбування. D – 18 мм, вага – 7,94 г.

Ав. Бюст Рескупоріда V повернутий праворуч.

Праворуч – тризуб. По краю поля легенда:

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΡΗΣΚΟΥΠΟΡΙΣ.

Рв. Голова імператора повернута праворуч, праворуч – орел з вінком у дзьобі, знизу – дата карбування – [A]KX (621 р. б. е. – 324/5 р.).

НМІУ, інв. АЕ-6032/1.

Літ.: Антонович В. Б. Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее Университета св. Владимира. Вып. 1. Монеты древнего мира. – К., 1896. – 1374.

З. О. Зразюк

7. Якір дворогий корабельний V – VII ст.

Залізо, ручне кування. Висота якоря має 86 см, розмах рогів – 65 см. Роги, асиметричні у верхній частині, з'єднані з веретеном технікою ковальського зварювання. Лапи утворені загнутими вгору розклепанними кінцями рогів, які мають трапецієподібну форму. Верхня частина веретена розклепана і в ній зроблено два отвори. Верхній отвір призначений для закріплення в ньому кільця (риму) для прив'язування якоря до судна. Діаметр кільця складає 14 см. Нижній отвір призначений для закріплення у ньому штоку, який не зберігся. За класифікацією Г. Капітана якір типу D.

На думку сучасних дослідників саме такий тип корабельного якоря лежить в основі багатьох середньовічних геральдичних символів.

Знайдений Запорізькою експедицією підводних археологічних робіт у 1974 р. у верхній частині острова Хортиці на дні Старого Дніпра між Змієвою печерою та новим мостом за 6 м від берега острова на глибині 3,5 м.

НЗХ, інв. КН-1914, М-190.

Літ.: Шаповалов Г. І. Якір V – VII ст. з Дніпра біля острова Хортиця // Археологія. – 1990. – № 1. – С. 120 – 121; Він же. Про знахідки середньовічних якорів у Північному Причорномор'ї // Причорноморье, Крым, Русь в истории и культуре: Материалы II Судацкой междунар. конф. – Киев – Судак, 2004. – Ч. 11. – С. 243 – 246; Він же. Середньовічні культові моделі якорів T-подібного типу, як джерело до історії українського національного герба // Музейний вісник. – Запоріжжя: ПУВК, 2016. – № 16. – С. 92 – 99; Белов О. Ф., Шаповалов Г. І. Хрест незрушній на кітві буде навек-віки». Ще раз про символ хреста-якоря у гербі гетьмана Івана Мазепи // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2018. – Вип. 51. – С. 236; Kapitan G. Ancient anchors – technology and classification // The International Journal of Archaeology and Underwater Explorattion. – 1984. – Vol. 13.1. – P. 33 – 44.

Т. І. Шелеметьєва

8. Перстень із сердоліковою вставкою V – VI ст.

Срібло, лиття; сердолік, різьблення.

Перстень – кільце 20 x 24 мм по внутрішньому діаметру, щиток 27 x 20 мм. Вставка овальна 15 x 10 мм.

Масивне кільце й щиток складають одне ціле, відлиті одночасно в одній формі. Кільце в пертині сплюснене напівкокругле, шириною 5 мм, розширюється біля щитка до 14 мм. Інкрустоване двома сердоліковими квадратними вставками 4 x 4 мм. Щиток овальної форми 27 x 20 мм із сердоліковою вставкою 15 x 10 мм із вирізьбленими перехрещеними дельфіном і тризубцем. Північне Причорномор'я. Приватне зібрання, м. Дніпро. Публікується вперше.

В. О. Векленко

9. Печатка Святослава Хороброго

968 – 970 рр. Свинець, карбування, лиття. Круг, діаметр 23 x 25 мм, штемпельний розмір 18 мм. Доба походів Святослава на Болгарію та війни проти Візантії.

Висла печатка (молівдовул). На лицьовій стороні в оточенні крапкового обідка по центру княжий знак – двозуб. Навколо – рештки напису АРХО – початок грецького слова *ἀρχο*[vτl] – архонт, аналогу нашого титулу «князь». На зворотній стороні, навколо іншого за зображенням двозубу, напис СΘΛΑ – залишок імені [Σφενδο]σθλά[βος], що читається як Сфендославос та було візантійською формою написання імені Святослав.

У 2016 році у результаті спецоперації була повернута екс-командиром полку АЗОВ Андрієм Білецьким з Росії, куди вона була незаконно вивезена на початку 80-х рр. ХХ ст.

На тимчасовому збереженні у всеукраїнської кампанії «Пам'ять Нації». № 1.

Літ.: Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X – XV вв. – Том 1. Печати X – начала XIII вв. – Москва, 1970. – № 1.

Публікується вперше.

О. А. Алфьоров

10. Срібляник IV типу

Київська Русь, Володимир (972 – 1015 рр.).

Срібло, карбування. D – 27,2 мм, вага – 2,59 г.

Ав. Зображення князя на престолі без спинки.

На голові шапка з підвісками, навколо голови – німб. Правою рукою князь тримає хрест, ліва рука – на грудях. Круговий напис читається від центру монети зліва направо. Крапковий обідок.

Рв. Зображення княжого знаку Володимира. Круговий напис, що починається лівіше від тризубця. Крапковий обідок.

НМІУ, інв. АУ-744.

З Ніжинського скарбу 1852 р. У 1852 р. переданий до колекції Київського міністерства університету Святого Володимира М. Юзефовичем.

Літ.: Волошинский Я. Я. Описание древних русских монет, принадлежащих министерству университета Святого Владимира; из числа найденных близ Нежина в мае месяце 1852 г. – Труды Комиссии, Высочайше утвержденной при ун-те Св. Владимира для описания губерний Киевского Учебного Округа. – К., 1853. – № 1; Толстой И. И. Древнейшие русские монеты Великого княжества Киевского. Нумизматический опыт. – СПб., 1882, с. 50, 51, № 96, табл. 9, 7.; Сотникова М. П. Древнейшие русские монеты X – XI веков. – М., 1995. – С. 92. – № 167-2.

О. К. Барашкова

11. Срібляник князя Святополка

Київська Русь, Святополк (1015 – 1019 рр.).

Срібло, карбування. D – 27,7 мм,

вага – 2,1 г.

Ав. Зображення князя на престолі. Навколо голови – німб. Правою рукою князь тримає хрест, ліва рука на грудях. Складки на коліні утворюють декілька концентричних кругів. Ліворуч легенда фрагментарна. Подвійний крапковий обідок.

Рв. Зображення княжого знаку Святополка у вигляді двозубця, лівий зубець якого увінчаний хрестом. Над зубцями знак у вигляді хреста з кружками на кінцівках. Кінцівки двозубця короткі та зближені. Легенда фрагментарна. Подвійний крапковий обідок.

НМІУ, інв. АУ-751.

З Ніжинського скарбу 1852 р. У 1852 р. переданий до колекції Київського міністерства університету Святого Володимира М. Юзефовичем.

Літ.: Волошинский Я. Я. Описание древних русских монет, принадлежащих минц-кабинету университета Святого Владимира; из числа найденных близ Нежина в мае месяце 1852 г. – Труды Комиссии, Высочайше утвержденной при ун-те Св. Владимира для описания губерний Киевского Учебного Округа. – К., 1853. – № 27; Толстой И. И. Древнейшие русские монеты Великого княжества Киевского. Нумизматический опыт. – Спб., 1882, с. 51, № 99, табл. 9, 11; Сотникова М. П. Древнейшие русские монеты X – XI веков. – М., 1995. – С. 107. – № 201-4.

О. К. Барашкова

12. Срібляник

Київська Русь, Святополк (1015 – 1019 рр.). Срібло, карбування. D – 26,3 x 13,6 мм, вага – 2,3 г. Ав. Зображення князя на престолі. Навколо голови – німб. Правою рукою князь тримає хрест, ліва рука – на грудях. Складки на коліні утворюють декілька концентричних кругів. Ліворуч легенда фрагментарна. Подвійний крапковий обідок.

Rv. Зображення княжого знаку Святополка у вигляді двозубця, лівий зубець якого увінчаний хрестом. Над зубцями знак у вигляді хреста з кружками на кінцівках. Кінцівки двозубця короткі та зближені. Легенда фрагментарна. Подвійний крапковий обідок.

НМІУ, інв. АУ-749.

З Ніжинського скарбу 1852 р.

У 1852 р. переданий до колекції Київського мінц-кабінету університету Святого Володимира М. Юзефовичем.

Літ.: Сотникова М. П. Древнейшие русские монеты X – XI веков. – М., 1995. – С. 107. – № 201-5.

О. К. Барашкова

13. Срібляник князя «Петор»

Київська Русь. Невідомий давньоруський князь «Петор». Срібло, карбування. D – 28,3 мм, вага – 3,4 г.

ав. Зображення князя на престолі. Навколо голови німб. Правою рукою князь тримає хрест, ліва рука – на грудях. На плечі та грудях князя складки плаща зображені у вигляді зигзагів. Легенда ліворуч збереглася фрагментарно. Подвійний крапковий обідок.

гв. Зображення княжого знаку Святополка у вигляді двозубця з хрестом на лівому зубці. Кінці хреста заокруглені. Між зубцями знак у вигляді півмісяця рогами вгору. Легенда праворуч збереглася фрагментарно. Подвійний крапковий обідок. НМІУ, інв. АУ-754.

З Ніжинського скарбу 1852 р. У 1852 р. переданий до колекції Київського мінц-кабінету університету Святого Володимира М. Юзефовичем.

Літ.: Волошинский Я. Я. Описание древних русских монет, принадлежащих минц-кабинету университета Святого Владимира; из числа найденных близ Нежина в мае месяце 1852 г. – Труды Комиссии, Высочайше утвержденной при ун-те Св. Владимира для описания губерний Киевского Учебного Округа. – К., 1853. – № 31; Толстой И. И. Древнейшие русские монеты Великого княжества Киевского. Нумизматический опыт. – Спб., 1882, с. 58, № 104; Сотникова М. П. Древнейшие русские монеты X – XI веков. – М., 1995. – С. 114. – № 218-2.

О. К. Барашкова

14. Копія плінфи з тризубом

Глина обпалена, штамп. Розмір складає 222 x 145 x 25 мм. Копія плінфи часів Київської Русі. Налицевій стороні копії плінфи зображено рельєфний тризубий знак, подібний знаку на монетах князя Володимира Святославича. На зворотньому боці напис «копія».

Оригінал плінфи кін. Х ст. зберігся великим фрагментом, верхня і нижня частини відсутні (нині відреставрований). Його знайдено при розкопках В. Хвойки у 1907 р. Десятинної церкви у Києві. Він експонується у Національному музеї історії України.

НМІУ, інв. Вд-4262.

Літ.: Болсуновський К. В. Родовой знак Рюриковичей, великих князей Киевских. – К., 1908; Дідух Л. Князівські знаки на матеріалах давньоруського часу в колекції НМІУ // Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я. Зб. матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 61 – 66.

Г. І. Шаповалов

15. Цегла з тризубом Мстислава Даниловича. XIII ст.

Кераміка, штамп. Розмір – 310 x 160 x 70 мм. Цеглина разом із кількома десятками подібних була знайдена понад 10 років тому у м. Рівному під час ремонтних робіт у центрі. Вона має прямокутну форму і добру збереженість. Виготовлено її із добре випаленої глини сірувато-вохристого кольору. На лицевій стороні цеглини міститься рельєфний відбиток тризуба із подовженим вниз середнім зубцем, що має на кінці хрест. Розмір зображення тризуба із хрестом дорівнює 122 мм у довжину і має 73 мм завширшки.

Зберігається у СКОА (Сфрагістична колекція Олександра Алфьорова).

Подібні цегли зберігаються також у Національному музеї історії України і Володимир-Волинському краєзнавчому музеї.

Літ.: Дідух Л. М. Плінфа з князівським знаком у колекції НМІУ // Запоріжжя. – Музейний вісник. – 2006. – № 6. – С. 62 – 67; Дідух Л. Князівські знаки на матеріалах давньоруського

часу в колекції НМІУ // Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я. Зб. матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 61 – 66.

Публікувалась: Алфьоров О. Пломби дорожнього типу: методологічні рекомендації до опису та каталогізації // Сфрагістичний щорічник. – Вип. 1. – Київ. – С. 199 – 200, іл. 2А.

О. А. Алфьоров

16. Монета II типу князя Володимира Ольгердовича

Київське князівство, Володимир Ольгердович (1363 – 1394 рр.).

Срібло, карбування. D – 16,1 x 13,6 мм, вага – 0,5 г. ав. Зображення княжого знаку.

гв. Зображення не збереглося.

НМІУ, інв. AR-14523.

Ймовірно походить з скарбу 191 р. м. Сосниця, Чернігівської обл.

О. К. Барашкова

17. Монета II типу Володимира Ольгердовича

Київське князівство, Володимир Ольгердович (1363 – 1394 рр.). Срібло, карбування,

D – 14,07 x 13,2 мм, вага – 0,2 г.

ав. Зображення княжого знаку.

гв. Літера «К» в обідку з крапок, по колу легенда.

Зі скарбу 191 р. м. Сосниця Чернігівської обл.

НМІУ, інв. AR-13782/4.

Літ.: Котляр Н. Ф. Монеты Владимира Ольгердовича // Нумизматика и сфрагистика. – М., 1971. – С. 42 – 66.

О. К. Барашкова

18. Монета III типу Володимира Ольгердовича

Київське князівство, Володимир Ольгердович (1363 – 1394 рр.). Срібло, карбування. D – 13,3 x 13,22 мм, вага – 0,2 г.

ав. Зображення княжого знаку.

гв. Хрест в обідку з лінії, по колу легенда, що має в основі ім'я князя.

Зі скарбу 1911 р. м. Сосниця Чернігівської обл. НМІУ, інв. AR-13782/14.

Літ.: Котляр Н.Ф. Монети Володимира Ольгердовича // Нумизматика и сфрагистика. – М., 1971. – С. 42 – 66.

О. К. Барашкова

19. Хрест надбаневий з Микитинської Січової Свято-Покровської церкви

Перша половина XVII ст. Залізо, кування. Висота – 240 см, ширина рамен – 140 см.

Хрест якірного типу, із зображенням в центрі на перехресті сонця, внизу – рогів якоря у вигляді півмісяця. Весь хрест встановлений на масивній і важкій кований, донизу розширеній та круглій у перетині основі. Її верхня частина, у місці з'єднання із хрестом, декорована великою кулею. Куля пола і складається з двох частин, які з'єднані горизонтальним швом. Кінці рамен хреста мали оздобу у формі трилисника (зберіся один). Між двома вертикальними та горизонтальними елементами хреста вміщено орнамент у вигляді хвилястої лінії.

Згідно свідчень зібраних академіком Д. І. Яворницьким у м. Нікополі зберігається «залізний хрест з тої церкви, в якій, за переказом, молився Богдан Хмельницький». Йдеться про те, що коли у квітні 1648 р. Богдана Хмельницького було обрано у Микитинській Запорозькій Січі гетьманом України, після процедури обрання та вручення клейнодів у січовій церкві

відбувся урочистий молебень. У ньому взяли участь козацька січова старшина та новообраний гетьман. Тож, хрест з Микитинської Січової церкви – музейний предмет, свідок часу, коли український народ на чолі з Богданом Хмельницьким, в результаті козацького повстання, створив свою державність у формі козацько-старшинської Гетьманщини – Українську козацьку гетьманську державу. Саме тому, надбаневий хрест з Микитинської Січової Свято-Покровської церкви входить до золотого фонду старожитностей часів козацької України.

КЗ «НКМ», інв. КН-29505, К-264.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – С. 128; Шаповалов Г. І. Хрест з Покровської січової церкви // Культурологічний вісник: Наук. – теорет. щорічник Нижньої Наддніпряниці. – Запоріжжя, 2003. – Вип. № 11. – С. 3; Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 1575 фотосвітлинах. – К.: Емма, 2004. – 1216 с.; Белов О. Ф., Шаповалов Г. І. Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт / НАН України. Ін-т археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Запоріжжя: Дике Поле, 2008. – 264 с.; Анцишкін І. Українські землі та римські папи у I тис. н.е. – 36. Історія релігії в Україні, Т. 1. – Львів: Інститут релігієзнавства, 2016. – 654 с.; Яр Славутич. Місцями Запорозькими. Львів: Меморіал, 1991. – 78 с.

О. О. Кушнірук

20. Печатка Штабу Другої Стрілецької дивізії УНР

1920 р. Українська Народна Республіка, жовтий метал, гума; різьблення. D – 34,7 мм, h – 6,5 мм, h ручки – 29,5 мм.

Печатка круглої форми. Посередині в колі зображений державний герб УНР – тризуб. Біля кожного зубця по одній літері «У/Н/Р». По зовнішньому колу напис: «Штаб 2-ї Стрілецької Волинської дивізії військ У.Н.Р». До печатки прикріплена гумова ручка чорного кольору, на якій по діаметру напис у два рядки:

«GM 24 400 621/41721 MA >EPDM<32».

Передана Департаментом культурного та гуманітарного співробітництва Міністерства закордонних справ України у 2008 р.

НМІУ, інв. ПЧ-220.

Літ.: Родіонова О. С. Печатка Штабу Другої Стрілецької дивізії військ УНР в колекції Національного музею історії України // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2009. – № 9. – С. 29 – 30;

Родіонова О. Печатка Штабу 2-ї Стрілецької Волинської дивізії військ УНР // Тисяча років української печатки. Каталог виставки. – К.: Інститут історії України, 2013. – С. 388 – 389.

О. С. Родіонова

21. Печатка господаря Хортицького кінного полку

Бронза, лиття, гравіювання. Українська Народна Республіка. D – 33 мм, h – 8 мм, h ручки – 26 мм.

Печатка круглої форми. У внутрішнє коло вміщено ромб, в який вписано державний герб УНР Тризуб. З боків герба і над ним – літери «У.Н.Р.». По зовнішньому колу між двома лініями вміщено напис «ГОСПОДАРЬ ХОРТЕЦЬКОГО КІННОГО ПОЛКА». Випадкова знахідка на території м. Запоріжжя 1994 р.

КЗ «ЗОКМ» ЗОР, інв. В-4136.

Літ.: Шаповалов Г. І. Унікальна пам'ятка української сфрагістики доби змагань за державність початку ХХ ст. // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2003. – № 3. – С. 98 – 99; Шаповалов Г. І. Печатки Запоріжжя доби українських визвольних змагань // Наукові праці молодих вчених та аспірантів. – Запоріжжя, 2009. – Вип. XVIII. – С. 120 – 122.

Г. І. Шаповалов

22. Печатка Олександрівської державної української гімназії

1918 рік. Бронза, лиття, гравіювання. D – 3,3 см, h – 3,8 см.

Печатка круглої форми, зі стрижнем для ручки. Зображення дзеркальне. В центрі печатки неправильними прямими лініями зображено квадрат, який своїми кутами поєднується із внутрішньою лінією меншого кола. Квадрат вміщено в коло у вигляді ромба кутами вгору і вниз. В його центрі – герб Української Держави доби гетьмана Павла Скоропадського у вигляді тризубця і літери «Д» і «У» – «Українська Держава», по колу – напис українською мовою «ОЛЕКСАНДРІВСЬКА НА КАТЕРИН. УКРАЇН. ДЕРЖАВ. ГІМНАЗІЯ».

КЗ «НКМ», інв. КН-19241, ІП-1365.

Літ.: Шаповалов Г. І. Створення української державної гімназії в Олександрівську у 1918 році // Музейний вісник. – Запоріжжя: Дике Поле, 2009. – № 9. – С. 111 – 113; Шаповалов Г. І. Печатки Запоріжжя доби українських визвольних змагань // Наукові праці молодих вчених та аспірантів. – Запоріжжя, 2009. – Вип. XVIII. – С. 120 – 122.

І. В. Анцишкін

23. Орден лицарів Залізного хреста Армії УНР

1920 рік. Штампування, сплав на основі міді, емалі, тканина. 57,9 x 42,4 мм, h (з колодкою) – 110,2 мм, d (зірки) – 16 мм.

Лицьова сторона: знак у формі хреста, в центрі 4-кутна накладка у вигляді зірки із вміщеним всередині тризубом у круговому обідку. У верхній частині припаяне вушко для кріплення стрічки, прикрашеної перехрещеними булавами. Стрічка синього кольору із золотистими полосами. До стрічки прикріплена зірка (імовірно, від армійських погонів часів Російської імперії).

Зворотна сторона: містить написи «6.XII.1919 / За Зимовий похід і бої / 6.V.1920» та номер народження «299».

НМІУ, інв. МДМ-912/1.

Літ.: Рудиченко А. И. Награды и знаки национальных армий и правительств. Украина. Белоруссия. Литва. Учредительные документы, изготовление, практика награждения, типы и разновидности / А. И. Рудиченко, Я. Ю. Тинченко. – Киев: «Логос», 2011. – С. 64. – 1,3,3.

А. С. Бойко-Гагарін

24. Відзнака 6-ї Січової стрілецької піхотної дивізії армії УНР

1921 рік. Штампування, білий метал. 39,6 x 23,7 мм.

Лицьова сторона: В центрі знаку зображено номер дивізії «VI», навколо вінок з колючого дроту в три ряди, вище – зображення тризубу, на задньому плані – меч вістрям донизу.

Зворотна сторона: не містить зображень та написів. Кріплення у вигляді булавки вістрям вниз.

НМІУ, інв. МДМ-1431/1678.

Публікується вперше.

Літ.: Круковський О. Українська фалеристика (із фондів Львівського історичного музею) / О. Круковський, С. Пахолко. – Львів: «Апріорі», 2011; Круковський О., Пахолко С. До історії створення фалеристичних пам'яток першого українського національного війська – Легіону Українських Січових Стрільців / Нумізматика і фалеристика. – № 4 (80). – 2016; Рудиченко А. И. Награды и знаки национальных армий и правительств. Украина. Белоруссия. Литва. Учредительные документы, изготовление, практика награждения, типы и разновидности / А. И. Рудиченко, Я. Ю. Тинченко. – Киев: «Логос», 2011; Пахолко С. Історія, закарбована в металі. Українська фалеристична спадщина (XIX – перша половина XX ст.) / С. Пахолко, М. Дмитрів. – Львів: «Край», 2011.

А. С. Бойко-Гагарін

25. Кокарда військ УГА

1917 – 1918 рр. Жовтий метал, емалі. 27,3 x 20,5 мм.

Лицьова сторона: на блакитному тлі рельєфне золотаве зображення Архангела Михаїла, вище – тризуб.

Зворотна сторона: не має зображень та написів. Кріплення у вигляді припаяної металевої смужки.

НМІУ, інв. МДМ-1431/22.

Літ.: Бойко-Гагарін А. С. Неопублікована кокарда Української Галицької Армії // Нумізматика і Фалеристика. – № 4. – Київ, 2017. – С. 8 – 9.

А. С. Бойко-Гагарін

26. Хрест згардовий із тризубом

Початок XX ст. Латунь, вирубування, карбування. 79 x 80 мм.

Рівнокінцевий хрест із розширеними напівбалками, у центрі – зображення тризуба.

Рівнокінцевий гуцульський саморобний латунний згардовий хрест – центральний компонент згарди з п'яти хрестів.

Громадський історико-етнографічний ставрографічний Музей Хреста (Петриківський р-н Дніпропетровська обл.).

Літ.: Векленко В. Ставрографічні матеріали з експозиції і фондів Музею Хреста як джерело до етнічної історії України // Софійський часопис: Збірник статей. – Вип. 1. – К., 2017. – С. 147 – 158; Векленко В. Українська етніка регіональної ставрографії // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. – Вип. 25. – К., 2016. – С. 137 – 142; Векленко В., Несправа М. Зміни в іконографії натільних хрестів XVII – XVIII ст.: постановка питання // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. – Вип. 23. – К., 2014. – С. 204 – 207.

В. О. Векленко

27. Прапор Української держави періоду Гетьманату

1918 рік. Муляж виготовлений у 1993 році лучцьким виробничо-експериментальним об'єднанням «Динамо» (за зображенням і описом прапору із видання «Клейноди України (з історії державної і національної символіки)» / від. ред. Ю. Прилюк. – Київ: МП «Абрис», 1991.) на замовлення Волинського краєзнавчого музею. Синьо-жовтий прапор має прямокутну горизонтальну форму розміром 70 x 140 см. Пошитий із шовку. З обох сторін прапора в його центрі розміщено золотаве зображення державного герба у вигляді тризуба із хрестом на центральному зубі. Розмір державного герба на прапорі складає 43 x 28,5 см. КЗ «ВОКМ» ВОР, інв. ДМ-26044.

С. В. Лус

28. Марка поштова пошти УНР, номінал 1 гривня

Стандартний випуск «Віденьський». 1920 р. Папір, друк.

У центрі композиції тризуб, в обох нижніх кутах цифри «1», знизу напис «гривня», тризуб обрамований написом «Українська народня республіка», вгорі напис «пошта». Колір фарби оливковий.

КЗ «ЗОКМ» ЗОР.

Н. М. Горбунова

29. Марка поштова пошти УНР, номінал 20 гривень

Стандартний випуск «Віденьський». 1920 р. Папір, друк.

У центрі композиції портрет Т. Г. Шевченка, у верхніх кутах – тризуби, в нижніх кутах – цифри «20», знизу напис «гривень», портрет обрамований написом «Українська народня республіка», вгорі – напис «пошта». Колір фарби сіро-синій.

КЗ «ЗОКМ» ЗОР.

Н. М. Горбунова

30. Марка поштова пошти Російської імперії, номінал 1 копійка з надруком українського герба тризуба

1918. Папір, друк. УНР, Українська держава. Російська марка стандартних випусків 1909 – 1917 рр. жовто-помаранчевого кольору. Поверх імперського герба штемпельною фарбою чорного кольору поставлений надрук у формі тризуба. Відтиск має обідок.

КЗ «ЗОКМ» ЗОР.

Н. М. Горбунова

31. **Грошова купюра номіналом 100 гривень**

1918 р. Папір, друк. 174 x 114 мм. Українська держава 29 квітня – 14 грудня 1918 р.

Лицьовий бік: зверху в два рядки напис «Українська / Народня республіка», з обох боків цифри «100». В центрі у вінку з плодів рослинної сільськогосподарської продукції зображений тризуб. Поверх нього напис у два рядки – «Сто гривень». Півколом, повторюючи лінію вінка напис – «Державний кредитовий білет». В нижній частині вінка підписи директора Державного банку та скарбника та напис у два рядки: «року 1918». Ліву частину купюри біля вінка займає селянка, а праву – робітник. Під рискою напис «1 гривня містить 8,712 долі щирого золота».

Зворотній бік: з боків композицію замикають колони, поєднані зверху натюрмортом з листя та плодів. Зверху в центрі в картуші розміщений тризуб. Основне поле зайнято цифрами «100» розташованими як в ромбоподібних, так і в колоподібних орнаментах. У фігурному обрамленні анотаційний текст в чотири рядки про гроші та застереження щодо фальшування. Під текстом аббревіатура «У.Н.Р.». Знизу колони поєднані лінією та композиціями з листя та плодів. Червоною фарбою вертикально надрукований номер «А 0015422».

КЗ «ЗОКМ» ЗОР, інв. д-765.

Літ.: Харітонов Д. Українські паперові гроші 1917 – 2005. Каталог. – К.: Купола, 2005. – 112 с. – С. 30 – 31.

Н. М. Горбунова

32. **Білет Державної Скарбниці, номінал 200 гривень, серія V № 204664**

1918 р. Українська держава 29 квітня – 14 грудня 1918 р. Папір, друк. 255 x 149 мм.

Білет являє собою власне саму купюру-облі-

гацію та 6 виплатних купонів, розташованих з обох боків. На лицьовому боці композиція в квадратній рамі. Раму обвиває гірлянда, схожа на подовжену квітку хмелю. Зверху вгорі картуш з тризубом на тлі козацьких владних регалій, в кутах цифра «200». У центрі напис на 5 рядків «Білет Державної Скарбниці на двісті гривень». Нижче підписи директора Державної Скарбниці Лебідь-Юрчика та бухгалтера Коваленка, під якими міститься серія V та № 204644. Посередині рами з обох боків рік емісії. В нижніх кутах заявлений відсоток прибутку (3,6 %). На зворотньому боці купони позначені лише цифрою номіналу. В центрі в рамі оприлюднена постанова про білети Державної скарбниці.

КЗ «ЗОКМ» ЗОР, інв. д-629.

Літ.: Харітонов Д. Українські паперові гроші 1917 – 2005. Каталог. – К.: Купола, 2005. – 112 с. – С. 25.

Н. М. Горбунова

33. **Металевий тризуб із хрестом на центральному зубі**

1940-ві роки. Латунь, вирізування. 132 мм x 215 мм.

Тризуб із хрестом вирізаний з металу заготовки 1 мм і має золотаво-жовтий колір. Розмір у висоту хреста від внутрішньої верхівки роздвоєння внизу і до верхнього краю дорівнює 125 мм. Із зворотного боку хрест-тризуб має сліди від кріплення до іншої металевої поверхні пайкою, що вказує на використання його у якості накладки. Майстерно виконаний, тризуб за своєю формою подібний до сучасного державного герба України.

ГДА СБУ. Справа 398, том 41, інв. 219.

Публікується вперше.

О. Ф. Белов, А. В. Хромов

34. Графіті тризуба з хрízмою із Запоріжжя

Друга світова війна. Деревина. 83 x 305 x 360 мм. На нижній зовнішній площині дна шухлядки на фанері простим олівцем написано російською мовою наступний текст:

«НЮСЯ + МАРУСЯ.

Привет за Порожью.

1940 году я гр. Стрельникова Анна Стипановна и Романенко Мария Григорьевна проживали в г. Большое Запорожя с 1940 года 20 го июля. Находились в доме № 90 в Первом поезде на Четвертом этаже в Шестой комнате.

Проводили свою молодость очень красиво жили мы с Мурочкой очень дружно. Друг друга уважали. Не когда не ругались и думали проводить свою дружбу до 1941 года 20 июля а тогда придется нам дружбу потерять веду того что я веду в Привольное а Маруся в Будоновку(?).

Нюся + Маруся».

Верхня частина напису ліворуч прикрашена зображенням гілочки із п'ятьма листочками і квіточкою нагорі. Підписи внизу листа зроблені різними почерками.

Графіті тризуба розміром 45 x 100 мм нанесено хімічним олівцем на внутрішній площині дна шухлядки. В своїй основі воно має класичний вигляд українського тризуба.

Центральну частину знаку виконано у вигляді вертикальної лінії яку завершує християнський символ хрízма. Це монограма імені Христа, яка складається з двох початкових грецьких літер його імен «Х» і «Р» схрещених між собою. Невідомий автор графіті прикрасив тризуб орнаментом із крапок: вісім крапок оточують літеру «Р» у хрízмі наче своєрідний німб, а літеру «Х» дві крапки прикрашають з боків. Від верхівок бічних зубів тризуба орнамент з крапок має ви-

гляд паростей, що тягнуться вгору і в сторони. В середині верхніх частин бічних зубів крапки утворюють симетричні S-подібні фігури. Нижні частини бічних зубців мають по одній крапці. Внутрішнє поле тризубця заповнене вісьмома крапками, які розташовані більш-менш симетрично. Під нижньою горизонтальною лінією символу вміщено по одній крапці під його кутами і одна в центрі ромбу.

О. Ф. Белов, Г. І. Шаповалов

35. Требний хрест на тризубі

Розмір 140 x 74 мм. Україна.

Хрест трилисний однорамений на тризубі. Загальна висота 140 мм. Загальна ширина рамен 74 мм. Висота хреста складає 115 мм. Центральний зуб тризуба утворює вертикальну частину хреста шириною 14 мм. В нижній частині тризуба потовщення його нижньої деталі також переходить нижнє завершення центральної вертикальної частини із трилиником, що спирається на прямокутну деталь розміром 14 x 25 мм, яка слугує ручкою для утримування хреста вертикально при службі. Ширина тризуба – 43 мм, висота 35 мм. Придбаний у Львові у 2004 р. Приватний архів. Публікується вперше.

Г. І. Шаповалов

36. Навершя на прапор у вигляді тризуба

Латунь, вирізування, штамп, виточування на верстаті, пайка.

1991 рік. Прапор виготовлено Народним Рухом України на Волині у 1991 році. Передано до Волинського краєзнавчого музею Штабом Волинської крайової організації НРУ в 1992 році. Навершя до древка синьо-жовтого прапору, вивішеного 1991 р. в Луцьку, над приміщенням Волинської крайової ради Народного Руху

України. 7 листопада 1991 року прапор було підпалено екстремістами від компартії, більша частина тканини згоріла. Вирізано з листової латуні і має форму сяючого сонця у вигляді 37 трикутних променів різної довжини. В його центрі в колі діаметром 20,4 см вміщено тризуб із хрестом на центральному зубі. На нижній горизонтальній деталі тризуба з одного боку вибито напис «УКРАЇНІ», а з іншого – «ЛЮДИНІ». Тризуб має незначний нахил вбік. Знизу до навершя припаяна фігурна втулка для з'єднання навершя із деревком. КЗ «ВОКМ» ВОР, інв. Р 2-2403. Публікується вперше.

С. В. Лис

.....

37. Купон номіналом 100 000 українських карбованців

1994 р. Папір, друк. 124 x 56 мм. Україна. Лицьовий бік: зліва направо – зображення Малоого Державного герба, пам'ятника Володимиру Великому, написи у 6 рядків «Україна / купон / 100 000 / українських карбованців / Національний банк України / 1994». Зворотний бік: в кутах цифри «100 000» у картушах, зліва зображення будівлі Національного банку. Ближче до центру геометричний квіткоподібний візерунок. Праворуч – Малий Державний герб. КЗ «ЗОКМ» ЗОР, інв. д-6606. Літ.: Харітонов Д. Українські паперові гроші 1917 – 2005. Каталог. – К.: Купола, 2005. – 112 с. – С. 86.

Н. М. Горбунова

38. Пам'ятна медаль на пошану Володимира Святославича Великого князя Київського

2015 р. Аг 925, карбування. Вага – 15,55 г. Д медалі – 33 мм, кулі – 88 мм. Україна. Ав. Знизу зображений медальон з гербом князя. Зверху та праворуч тексті дати правління Володимира Великого. У лівій нижній частині фрагмент тризуба та дата карбування. Рv. В центрі і знизу зображений малий державний герб України. Решту поля займає напис «Тризуб» десятьма мовами світу. По периметру лицьовий та зворотний боки медалі обрамлені суцільним опуклим кантом. Гурт гладкий із заглибленим написом. Медаль вставлена в полімерну обolonку у формі кулі. Для забезпечення стійкості додана полімерна підставка. Під час відкриття виставки передана на постійне збереження Запорізькому обласному краєзнавчому музею.

Д. О. Піркл

.....

39. Пам'ятна медаль до двадцятиріччя проголошення незалежності України. 2011 р.

Аг 925, карбування. Діаметр – 38,6 мм, вага – 28,28 г. Україна. Ав. В центрі композиції малий державний герб України в маленькому колі, з якого починається рослинний орнамент. Своєю чергою цей орнамент формує хрестоподібний геометричний візерунок. По колу напис, розділений чотирма цятками «Двадцятиріччя проголошення незалежності України». Біля гурту коло з маленьких цяточок. Рv. В центрі композиції тризуб увінчаний хрестом у сонячних променях. Центр хреста інкрустований каменем. Знизу та з боків тризуб охоплює колосся. Знизу на колоссі стрічка з датами «1991 2011» По периметру лицьовий та зворотний боки медалі обрамлені

суцільним опуклим кантом. Гурт гладкий із заглибленим написом.

Під час відкриття виставки передана на постійне збереження Запорізькому обласному краєзнавчому музею.

Д. О. Піркл

.....

40. Шолом з тризубом учасника Революції Гідності 2014 р.

Середина 1990-х років. Пластик ABS. Штучні матеріали. Штамп. Форма круга. Розмір стандартний.

Мотоциклетний шолом напівлицьовий німецької фірми PROBIKER.

Шолом чорного кольору, округлої форми, зовнішня поверхня глянцева. Прозора пластикова маска для обличчя відсутня. Всередині м'яка підкладка чорного кольору. В передній

частині шолома в центрі на фірмовому написі «PROBIKER» зеленою, білою і жовтою фарбою намальований тризуб. Його розміри становлять 60 мм в висоту і 44 мм завширшки. З боків зліва і справа напис «24». Приналежність конкретній особі невідома. Цілком можливо, що шолом належав бійцю 24 Сотні Самооборони Майдану. На задній частині шолома напис «24» та наліпка з текстом польською мовою: «Solidarnosc z Ukraina Gdansk Sopot Gdynia». Зліва напис російською мовою: «говори мало действуй быстро умри красиво». В нижній частині справа напис «Чернігів». Шолом надійшов до музею разом з іншими експонатами з київського Майдану в липні 2014 р. Публікується вперше.

С. В. Тараненко

СПИСОК АВТОРІВ

Алфьоров Олександр Анатолійович (м. Київ) – к. і. н., науковий співробітник Інституту історії НАН України.

Анцишкін Ігор Валерійович (м. Нікополь) – головний зберігач комунального закладу «Нікопольський краєзнавчий музей».

Барашкова Оксана Костянтинівна (м. Київ) – старший науковий співробітник сектору нумізматики, фалеристики, медальєрики і боністики Національного музею історії України (НМІУ).

Белов Олександр Федорович (м. Київ) – Заслужений діяч науки і техніки України, радник Голови Служби безпеки України.

Бойко-Гагарін Андрій Сергійович (м. Київ) – к. і. н., провідний науковий співробітник сектору нумізматики, фалеристики, медальєрики і боністики НМІУ.

Векленко Віктор Олексійович (м. Дніпро) – директор Громадського історико-етнографічного ставрографічного Музею Хреста.

Горбунова Неля Михайлівна (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник комунального закладу «Запорізький обласний краєзнавчий музей» Запорізької обласної ради.

Зразюк Зінаїда Олексіївна (м. Київ) – зав. сектору нумізматики, фалеристики, медальєрики і боністики НМІУ.

Когут Андрій Андрійович (м. Київ) – директор Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Кушнірук Олександр Олександрович (м. Нікополь) – директор комунального закладу Нікопольський краєзнавчий музей.

Лис Сергій Володимирович (м. Луцьк) – провідний науковий співробітник відділу нової історії Волинського обласного краєзнавчого музею.

Пірк Дмитро Олександрович (м. Київ) – благодійник, член Національної спілки краєзнавців України.

Родіонова Олена Станіславівна (м. Київ) – старший науковий співробітник сектору нумізматики, фалеристики, медальєрики і боністики НМІУ.

Тараненко Світлана Володимирівна (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник комунального закладу «Запорізький обласний краєзнавчий музей» Запорізької обласної ради.

Шаповалов Георгій Іванович (м. Запоріжжя) – д. і. н., заступник директора з наукової роботи комунального закладу «Запорізький обласний краєзнавчий музей» Запорізької обласної ради, професор Запорізького національного технічного університету.

Шелеметьєва Тетяна Львівна (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу науково-фондової роботи Національного заповідника «Хортиця».

УЧАСНИКИ ВИСТАВКИ

*Галузевий Державний архів
Служби безпеки України,
м. Київ*

*Національний музей
історії України,
м. Київ*

*Комунальний заклад
«Запорізький обласний
краєзнавчий музей»
Запорізької обласної ради,
м. Запоріжжя*

*Національний заповідник
«Хортиця»,
м. Запоріжжя*

*Комунальний заклад
«Волинський обласний
краєзнавчий музей»
Волинської обласної ради,
м. Луцьк*

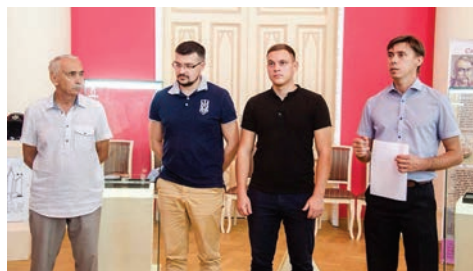
*Комунальний заклад
«Нікопольський краєзнавчий
музей», м. Нікополь*

*Приватна колекція
Дмитра Піркла,
м. Київ*

*Громадський історико-
етнографічний
ставрографічний Музей
Хреста (Етноцентр
«Козацький хутір
«Галушківка»)
с. Гречане, Петриківський
р-н, Дніпропетровська
область*

*Сфрагістична колекція
Олександра Алфьорова,
м. Київ*

ФОТОГРАФІЇ З ВІДКРИТТЯ ВИСТАВКИ

Фотографії Олени Піддубної

наукове видання

Каталог виставки
23 серпня – 23 вересня 2018 р.
**Історія державного
герба України**

Верстка – Крохмаль А. В.
Дизайн обкладинки – Текуч В. М.

Підписано до друку 03.12.2018. Формат
Папір офсет. Гарн. Constantia, Офс. друк
Ум. друк. арк. Наклад 300 прим.

Видавництво «АА Тандем»
Адреса: 69006, м. Запоріжжя,
вул В. Лобановського б.27, кв.69
т. 050-590-96-21
Свідоцтво про внесення до державного
реєстру видавців: Серія ДК № 2899

Надруковано «АА Тандем»
зам. № 59